

Gotländsk kronologi

Av Johnny Roosval

I Rig 1934 har antikvarien Erik Lundberg infört en uppsats, som frapperar genom sin titel: "Gotlands folkliga gotik, studier i den gotländska landsbygdens byggnadskonst". Man väntade bakom denna titel ett bidrag till den utredning, som så väl behövs av begreppen allmogekonst och högreståndskonst. Härav fick man tyvärr dock ingen utredning, endast påståenden. Artikeln går ut på en konkret dateringsfråga med yrkande på en mycket stor förändring av den för närvarande i handböckerna gängse gotländska kronologien. Även detta är ett ämne, som behöver förnyad behandling, fullt av olösta frågor som det alltjämt är, och bland dem många av stor räckvidd. Jag är för min del också tacksam för detta bidrag. Även i sitt negativa uppsåt synes det mig gagneligt. På den positiva sidan ger det en viss inblick i en del av den ungotiska kapitälornamentiken. Att artikeln genom sin fordran på sjuttio års framskjutning av tidsbestämningarna innebar en kritik över undertecknads gotländska system, kom mig ej ett ögonblick att fundera på ett genmäle. Nu har emellertid doktor Lundberg anmält sitt missnöje över min tystnad. I *Konsthistorisk Tidskrift* 1936 (s. 76 f.) beklagar han i en recension över ett under min ledning utarbetat band av "Sveriges Kyrkor" (Gotland, bd II), att "ställning icke tagits till de undersökningar angående den gotiska landsarkitekturens skiktning och datering, som recensenten publicerat — — —."

Efter detta är jag, mycket mot min önskan, tvungen att meddela mig med Rigs läsare. Tystnad skulle lätt kunna missförstås.¹

Vi gå först till den kronologiska frågan. Grupperingen i mitt både Visby och landsbygden omfattande system² är denna:

¹ Tryckningen av denna uppsats har blivit fördröjd på grund av att förstakorrektur, som sänts under förf:s adress i U. S. A., förkommit jämte originalmanuskriptet, vilket inlämnades till redaktionen redan i oktober 1936.

Red:s meddelande.

² Framlagt i *Kirchen Gotlands*, 1911, reviderat i *Fornvännen* 1925, 1926, 1934. Arkitekturens kronologi i dess samspel med skulpturens och måleriets behandlas i *Steinmeister* 1918, *Medeltida Skulptur* 1925 och *Ciceronen* 1926.

Unggotiken. Omkring 1245—omkring 1295 med övervägande lancettlika fönster, med portaler, vilkas tympanonkontur är i rik variation dynamiskt-lineärt utformad, men nästan utan figurala element.

Höggotiken. Omkring 1295—1330 med bredare och delade fönster, ofta med figurskulptur i de f. ö. mera stereotyp formade portalerna; såväl tympanonkontur som ornament sakna dynamiskt uttryck i den mening som ungotikens; interiörer med stegrad rymlighet.

Contragotiken. Omkring 1330—60; stilens förlopp avskäres genom Valdemar Atterdags ödesdigra tåg. Contragotiken utmärkes genom en tyngre formgivning, såsom tjockare kolonnskäft, fetare ornamentik, blockmässigare skulptur. I stort sett utspelas alltså den gotiska stilsvitens drama under de 110 åren omkring 1250—1360. Av senare gotiska perioders kyrkobygge har endast *staden* exempel.

I Lundbergs framställning äro stad och land skarpt skilda. Landsbygdens gotik skulle börjat först omkring 1310, alltså två mansåldrar senare än i det kritiserade systemet, och pågått, obekymrad av Valdemar Atterdags tåg, intill omkring 1400. En grupp, ungefär motsvarande min "unggotik", förlägger Lundberg till omkring 1310—1360. Resten är i artikeln endast berörd genom några antydande ord, ur vilka jag tycker mig förstå, att mina s. k. "höggotiska" figurportaler skulle ligga strax efter 1360 och den contragotiska klassen fram emot 1400. Det skall nu endast bliva tal om den grupp, som Lundberg i utförligare form yttrat sig om: den förment omkring 1310—60 belägna.

Gotiken skulle alltså begynna 1310. Men hur kan Lundberg försvara att i en så oerhörd grad avlägsna sig från den för hela Nordeuropa eljest gällande tidsättningen?

Jo, genom att nedstämpla de gotländska landskyrkorna till *allmogekonst*, d. v. s. en alstring som "utgår från importformer", men "icke står i något förhållande till den allmänna stilutvecklingen" (Rig 1934, s. 58), och som lika gärna imiterar ett gammalt mönster inom herrskapskonsten som ett modernt: en konstverksamhet (*ibidem*, s. 93 f.), som naivt blandar gammalt och nytt om vartannat, och som alltså kan dateras ungefär hur sent som helst i förhållande till ståndskonsten.

Vi förvåna oss över denna uppfattning av de som bekant eljest så internationellt lagda medeltids-gutarna, men lämna *den* saken t. v. för att göra en mera näraliggande fråga. Hur har Lundberg kommit att välja just "omkring 1310" till begynnelsedatum? Det beror uppenbart på hans studier i Linköpings domkyrka, vars stora sydportal har en yttlig likhet med många gotlandsportaler och som L. *anser* tillkommen 1286—91 (enl. L:s kritik av Romdahls Linköpingsbok, Fornvännen 1933, s. 221). Denna portal upphöjes av Lundberg till *Origo* för gotländsk landskyrkogotik. Men varför skall all-

mogekonsten just 1310 begynna sin "gotiska" verksamhet? Jo, emedan L. antar, att en gotlänning dirigerade Linköpingsbygget 1292—1307 och därefter återvände hem laddad med en förut där okänd gotik. De ovannämnda årtalen äro tyvärr alldeles osäkra. Romdahl har i sin stora domkyrkounder-sökning påstått, att gotlandsgotiken uppträder med egna former som en högst betydelsefull insats i en *tidigare* period av domkyrkobygget. "Förebilden skulle sålunda vara yngre än efterföljarna". Men, Lundberg har i ett par recensioner (Fornvännen 1933 och Ord och Bild 1923) på mycket vaga skäl ändrat om den romdahlska byggnadshistorien, bl. a. i det att han daterat den stora gotländska perioden i Linköping till 1292—1307, och genom denna tolkning, utbrister han tillfredsställd, "löser sig således svårigheten." Med Linköpings sydportal börjar alltså allting i gotlandsgotiken.

Om Linköpingsportalen verkligen har en sådan blodsfrändskap med gotlandsportalerna, att den kan tänkas ha fungerat som origo för alla gotiska-gotländska med rikare tympanonutbildning — vilket i och för sig endast är ett löst antagande — så hänger den kronologiska possibiliteten på det svaga snöre, som representeras av Lundbergs recensioner över Romdahl, vilka ha många mer eller mindre intressanta idéer men inga vägande bevis gentemot Romdahls. Det är för mycket begärt, att vi på grund av Lundbergs egen tillfredsställelse med sin Romdahls-kritik utan vidare skola anse denna som sanningen och som en byggnadsgrund för en helt ny konstruktion av svensk medeltida konsthistoria. En vederläggning av Lundbergs Linköpings-artiklar är emellertid icke så direkt *min* angelägenhet. Jag övergår till en annan fråga, som ligger mig närmare.

Hur gör Lundberg för att undvika den besvärlighet, som ligger i bevisföringen för min Gotlandskronologi? Den blev i princip utarbetad för 30 år sedan och har sedan dess årligen varit föremål för kritisk bearbetning från min sida. Den är naturligtvis alltjämt bristfällig och ännu måste många enskildheter korrigeras, men systemet som helhet har stått sig. Hur går Lundberg till väga för att komma ifrån denna bevisbyggnad? Jo, han misstänkliggör den från en sida, som för tillfället gäller som omodern, nämligen för dess typologiska tabeller. Är den typologiska metoden suspekt, så bör också en på densamma byggd kronologi falla. Emellertid har detta ingenting med Kirchens' kronologi i stort att skaffa. Dessa formtabeller äro *icke* byggda på en rent formal typologi. Man observere bl. a., att tabellerna alltid äro uppställda parvis: i den första tabellen fördelas en viss portalfamiljs medlemmar på de olika kyrkslag, som karakteriseras genom sina muröppningars former: a) med korta, rundbågiga fönster, b) med höga rundbågiga, c) med både rund- och spetsbågiga, d) med spetsbågiga, odelade fönster, e) med spetsbågiga delade dito. Genom denna grova indelning visar det sig, att vissa utvecklings-tendenser finnas i portalernas inre teckning, och på grund härav försökes i den

andra tabellen en finare seriebildning inom de fem klasserna. I uppställandet av de fem muröppningsklasserna ansåg jag mig icke böra gå efter gängse föreställningar om "rundbågiga" romanska och "spetsbågiga" gotiska stilar, utan ordnade först klassernas tidsföljd genom *skiktbevis*. Gotlandskyrkorna äro ju i så stort antal och med så många olika byggnadsperioder bevarade, att man ofta kan iakttaga, hur en yngre del lägger sig omkring, eller, så att säga, sätter sig på en äldre. Denna metod var besvärlig — den innebar att skriva de hundra kyrkornas individuella byggnadshistoria innan det egentliga systembygget fick börja; arbetet kanske kunde gjorts bekvämare, men jag kan icke se något principiellt fel däri. Förfaringssättet var byggt på den mest godtycklighetsfria grund: skiktbevisningen. Naturligtvis funnos i dessa mina primär-byggnadshistorier flera fel i enskildheter.

I denna viktiga punkt ber jag att få besvara med ett konkret exempel. I Kirchen ställes bl. a. upp en portalserie vari Bäl, Lärbro, Bro och Källunge förekommit, inom vilken tympanonkomplexets linjer likt levande väsen tyckas än angripa, än fly för varandra, vilket f. ö. är ett helt naturligt sätt att fungera för den ornamentala fantasien, särskilt hos en nordisk konstnär, vars förfäder låtit i djurornamentiken linjerna leka med varandra på ett analogt sätt och därtill försett dem med drakhuvuden som ett tecken på deras företagsamma livskraft. Tympanonkompositionerna i Gotlands 1200-tal äro i själva verket ett stycke nordisk djurornamentik, om än i regel utan drakhuvuden. Till denna innehållstolkning (viktig för fattandet av det nordiska väsendet i vår medeltidskonst), ävensom till en relativ datering, skulle man möjligen kunna nå enbart genom ögonens intryck av huru linjespelet utvecklar sig etapp för etapp. Det hade varit ett rent typologiskt förfaringssätt. Det kunde händelsevis fört till sanningen, men också till en mängd subjektiva fel-tolkningar. I Kirchen valdes därför som sagt en helt annan metod. Där uppställdes portalfamiljen ifråga först som ett ordnat aggregat, och arbetet började med att som ovan sagt mekaniskt dela upp aggregatet efter fönstertyperna i de med portalerna sammanhörande murarna. Att Bäl, fig. 1, och Lärbro, fig. 4, skulle vara äldre än Källunge och Bro, fig. 3 och 2, grundas alltså icke på en viss typologisk utvecklingsteori utan på det faktum, att de båda förstnämnda portalerna uppträda i murar med lancettlika fönster, medan de båda senare beledsagas av breda och delade ljusöppningar. Denna på objektiv basis gjorda grovindeling tvingar nu fram den föreställningen, att den övre tympanonkonturen med sitt större antal taggbågar liksom hamrar på den underliggande konturens bågar (som äro mindre till antalet) och tvingar dem småningom till konformitet. Genom denna och liknande analyser formades en kronologi för öns portaler och därmed för dess kyrkor. För att finna ett reellt tidsläge, å vilket den relativa kronologiens rutnät kunde hängas upp, användes ett antal dokumentariska data. Sålunda förvandlades

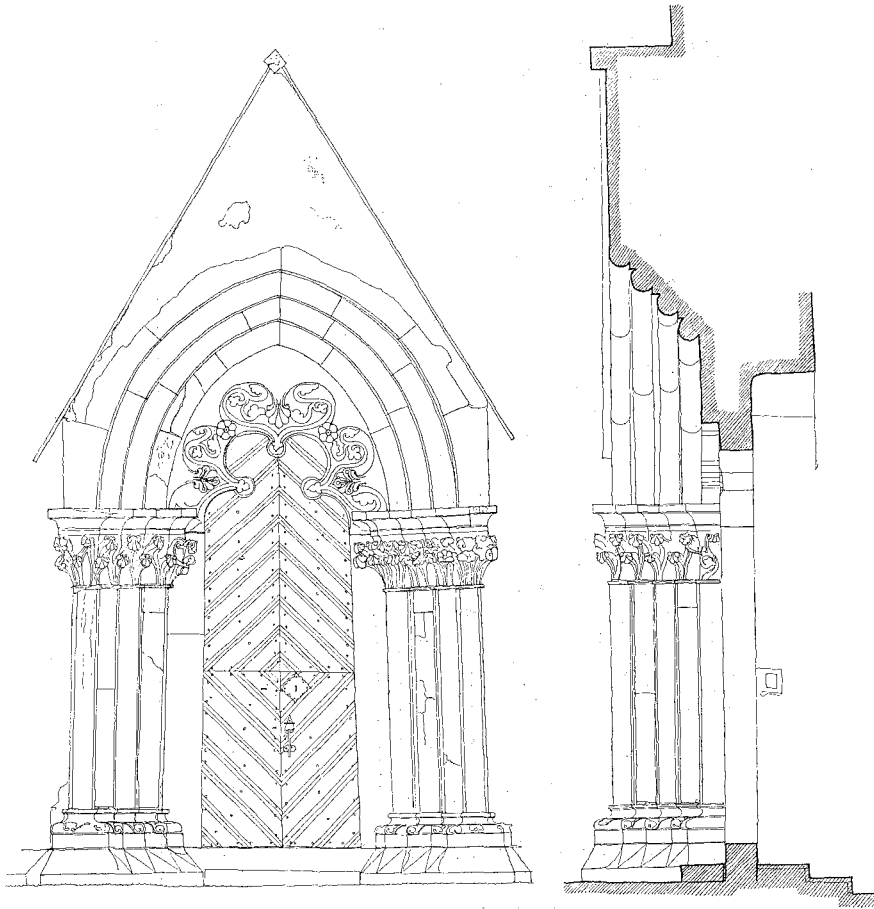

Fig. 1. Bäls länghusportal. Efter Sveriges Kyrkor.

systemet till ett absolut, men alltså artificiellt. Härefter, i Kirchen's 2:a del, inträdde studiet av ornamentiken, av rumsplastiken, av ljusbehandlingen; härigenom framträdde så pass klara sammanhang, att — som ett slutresultat — materialet kunde läggas fram i stilperioder och inom dessa i konstnärspersonligheter. Sålunda övergick det från början artificiella systemet till ett naturligt.

Sedan det här ovan i korthet refererade förfaringssättet misstänkliggjorts genom epitetet typologi, bör det enligt Lundberg ersättas med något bättre. Denna nya metod karaktäriserar Lundberg på följande vis: "Det synes vara nödvändigt att just nu söka *tämligen allmänt* (understruket av mig) värdera

Fig. 2. Bro långhusportal. Efter Sveriges Kyrkor.

de tidigare uppställda serierna, att söka klargöra, huruvida icke en rikare, mera mångskiftande nyansering av desamma är nödvändig och bättre svarande mot verkligheten än den, som kommer till synes i det mesta av vad den typologiska metoden hittills avkastat" (s. 58) eller, i den franska resumé: "— — — en dressant la carte de ce domaine de l'art du moyen-âge on (= Messieurs C. G. Brunius, Hans Hildebrand och J. Roosval) n'a pas assez clairement distingué les phases différentes des manifestations d'art qui prévalent. — — — les groupes de monuments populaires doivent être traités d'une manière spéciale, c'est à dire que ce n'est qu'après avoir étudié le rapport interne de leur développement qu'il y a lieu de procéder a une analyse

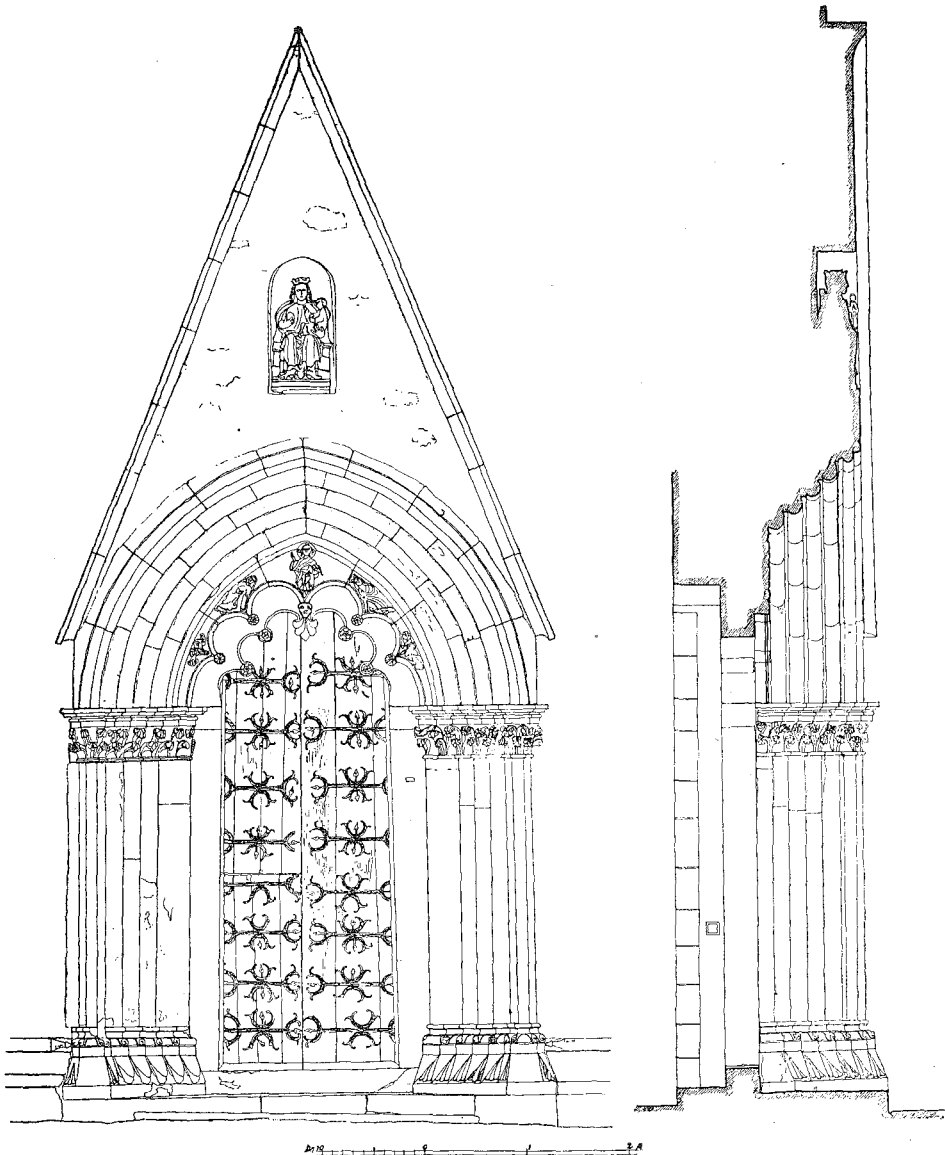

Fig. 3. Källunge stora sydportal. Efter Sveriges Kyrkor.

comparative des styles. D'autre part on doit naturellement chercher des points de contact avec les modèles existants."

Finns det någon mening i dessa fraser, så är det denna: undersök först förutsättningslöst den interna utvecklingen i Ert material, innan Ni jämför detta med den allmänna stilutvecklingen, men glöm dessutom icke, om det gäller

Fig. 4. Lärbro korportal. Efter Sveriges Kyrkor.

ett isolerat konstområde, att observera de externa mönster, som Ert material undantagsvis varit i direkt beröring med. — Det kan man med bästa vilja icke kalla ett revolutionärt forskningsprogram. Det är helt enkelt en mycket naturlig, mycket vanlig marschordning. Die Kirchen Gotlands följer henne, men man kan icke påstå, att Lundberg själv gör det. Han börjar *icke* med en förutsättningslös analys av den inre utvecklingen, utan med det axiomatiska: allting kommer från Linköpings domkyrkas sydportal.

Sedan vi nu betraktat våra sak-analytiska metoder, vända vi oss till doku-

menten. Kirchen's dateringar stödjas av flera dylika. Hur vill Lundberg försvara att helt och hållet bortse från dem? Självt använder han två fasta punkter. Den ena är året 1310, då enligt hans egen helt individuella tolkning en gotländsk mästare började imitera Linköpings domkyrka, den andra är ett verkligt dokument, angående ett kapellbygge vid Visby Mariakyrka 1349. Mellan dessa, med ett tillägg av 10 år, lägger Lundberg som sagt in den gotländska landsbygdens unggotik utan att betänka, att man enligt hans egna regler icke har lov att datera "folkkonst" så direkt efter dess relationer till ståndskonst.

Hur försvarar han nu, att han helt bortsett från de i Kirchen nämnda, rätt många dokumentariska data? Det är sant, att jag senare efter förbättrad analys gjort förändrade tillämpningar å många av dessa dokument, men det bör icke ha hindrat Lundberg att uppmärksamma både det ena och det andra. Ett skriftdokument kan man icke gå förbi. Det måste accepteras eller nedkämpas, det kan icke negligeras.

Hur kan Lundberg t. ex. komma ifrån, att Sanda och Hörsne invigningar dokumentariskt skedde mellan 1291 och 1304? I utförlig form äro dessa högtidliga, omständliga, för var kyrka i tre dagar räckande invigningar genom skriftdokument fastslagna och lätt tillgängliga genom publicering i diplomatariet: "una die ecclesiam, alia altare, tertia cymiterium dedicauit — — —." Man kan naturligtvis diskutera, vilken byggnadsperiod av nuvarande kyrkan, som egentligen var föremål för invigningen, men för Sanda ligger lösningen dock så till vida absolut klar, som huvudportalen icke kan tänkas yngre än invigningsdatum. Denna portalform har Linköpingsportalens rundskivor, och skulle alltså enligt Lundberg ligga efter 1310, ja så sent som vid 1300-talets mitt. — Jag förmodar åtminstone, att det är så han menar — i varje fall efter c:a 1310, under det att den konsekrerande biskop Lars av Linköping dog 1304.

Skulle Lundbergs godtyckliga tes, nämligen att ingen gotik existerar på landsbygden före c:a 1310, innebära, att invigningen i Sanda avsåg den romanska kyrka, som föregått den nuvarande, en kyrka vars kolonnkapitäl ännu bevarats i nuvarande långhusets valvsystem och som uppenbarligen har samma ursprung som Tingstäde långhus' mittkolonnkapitäl med dess siratligt streckade figurer? En romansk företeelse, som enligt de mest klara skiktbevis ligger *före* domkyrkans brudportals skikt (1225 och något senare)? Denna arkitektur skulle ligga omkring 1290—1304? Säkert, även enligt Lundberg självt, ett absurdum! Se fig. 5 och 6.

Om det viktiga — man kan gott säga enorma — dokumentfynd, som Efraim Lundmarks granskning av Taxus-listorna skänkt oss (i Fornvännen 1925), nämner Lundberg icke ett ord. Här hjälpa inga folkkonstnärliga nedstämplingar, här stå läsbara siffror kolumn efter kolumn. Man kan natur-

Fig. 5. Kapitäl i långhuset i Sanda kyrka.

Fig. 6. Kapitäl i långhuset i Tingstäde kyrka.

ligtvis försöka att bekämpa deras giltighet (såsom undertecknad tidigare försökt), men man kan i en programmatisk studie, sådan som Lundberg avsett, icke gå förbi *Taxus*-årtalens existens.

En annan dokumentgrupp, gravstenarna, har varit bekant sedan G. Lindström 1892—95 gav ut sin präktiga "Gotlands medeltid". Materialet har på grund av bristande avbildningar icke blivit konsthistoriskt utnyttjat. För närvarande äro dock redan många stenar avbildade i "Sveriges Kyrkor"-verket, dessutom äro några återgivna i Hildebrands "Sveriges medeltid", och Hamners gravstensfotografier, välvilligt skänkta till ATA, äro tillgängliga. Det kan alltså löna sig att kasta en blick på gravstenarna. En summarisk statistik, uteslutande (med ett undantag) byggd på Lindströms nyssnämnda arbete, ger följande upplysningar angående de med tydliga data betecknade stenarna i landskyrkorna:

För 1200-talet finnas 2 från år 1200; de övriga fördela sig på följande sätt: 1244, 50, 74, 80, 94, 94, 94 (det av 1244 är det ovannämnda undantaget, en Helgvi-sten, där Lindström felaktigt läst 1353, och som i "Sveriges Kyrkor" tolkats riktigt som 1244). Lindström nämner (s. 50), att han känner 24 stenar från 1200-talet, men jag har, som sagt, i statistiken blott medtagit de genom siffror daterade. Det är alltså 7 stenar för de 50 åren 1245 (44)—1295.

För tiden 1295—1360 finnas 39 stycken daterade, sålunda fördelade: 1302, 06, 10, 12 (2 st.), 16 (3 st.), 14 (4 st.), 20, 21, 22, 26 (3 st.), 27, 28, 29 (2 st.), 30, 33 (2 st.), 34, 38 (3 st.), 39, 40, 42, 44, 50 (2 st.), 51, 52 (2 st.), 53. På 65 år 39 stenar, alltså i genomsnitt 0,6 per år.

För tiden 1360—1400 finnas 11 stycken, som genom sina ristade inhuggna data fördelas som följer: 1364, 69, 72, 73, 75, 77, 80 (2 st.), 81, 82, 87, alltså 0,275 per år.

Det kan nu icke vara en tillfällighet, att produktionsmaximum ligger 1245—1360, vilket så exakt som möjligt sammanfaller med den gotländsk-gotiska arkitekturens livstid, utom Visby rayon, i mitt system. Vi få där 46 stenar på 115 år, således per år 0,4.

Skillnaden är klar mellan tiden före och tiden efter Valdemarståget. Märk att jag aldrig sagt, att Valdemars-kriget i grunden skadade *Visby* konstliv, men att den gav en oerhört svår stöt åt landsbygdens byggnadsmöjligheter och dess konstnärliga ambition. Detta bekräftas av gravstensstatistiken.

Att den ungotiska tiden är jämförelsevis fåtaligt företrädd beror naturligtvis till en del på att perioden är äldre; äldre tiders gravstensbestånd lida nämligen genom ombyggen och allehanda vandalism mera än yngre. Deras värde i statistiken får alltså icke mätas enbart genom antalet. De ungotiska stenarna äro dock, trots det ringa antalet, värtaliga genom vittnesbörd om tidsmaken. Dylika från 1244 och 1294 visa båda en för ungotiken betecknande

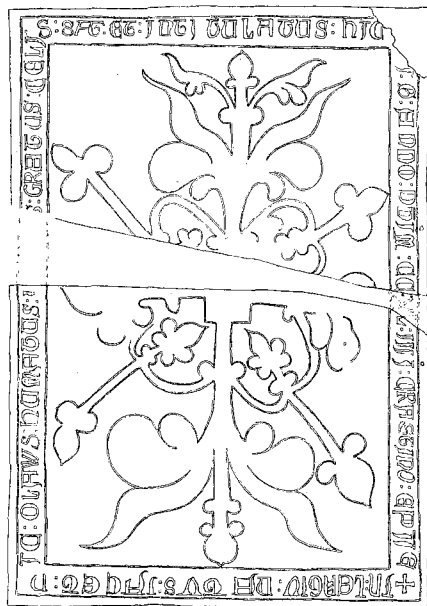

Fig. 7. Gravsten i Helgvi kyrka. Efter Sveriges Kyrkor.

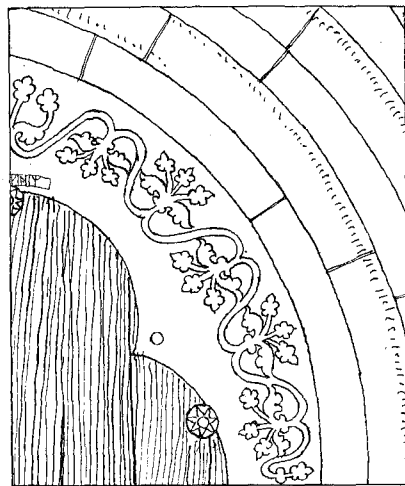

Fig. 8. Detalj av korportal å Helgvi kyrka (jfr fig. 9). Efter Sveriges Kyrkor.

geometriskt betonad växtornamentik. Stenen av 1244, fig. 7, erinrar om Mäster Lafrans rankor på Helgvi kor-tympanon, fig. 8 och 9. I stenen av 1294 är hållningen mjukare, men tendensen dock lika.

Även de höggotiska och contragotiska stenarna ge nyttiga paralleller, ofta till figurskulpturen, men även till arkitekturornamentiken. I den höggotiska hällen i Ekeby av 1316, fig. 10, finnas gammaldags palmetter i hjärtformiga infattningar som stomme, men dessutom spira vinlövslika blad, parflikiga smala blad, jämte andra av växlande slag. Därmed kunna jämföras de bland Kristi barndomshistorias figurer i Martebo kapitelband förekommande bladen, fig. 10. Martebo dateras i Kirchen c:a 1330, i Ciceronen c:a 1290 och ligger troligen mittemellan. Betänk också den allmänna tendensen till figurframställning på gravstenarna efter 1295, som fullkomligt motsvarar den med höggotiken i kyrkorna uppträdande "ikonismen"!

Ytterligare hinder ligga i vägen för Lundbergs dateringar därigenom att Roosvals system så småningom blivit samarbetat med skulptur- och målningshistoria. Triumfkrucifixens normala samhörighet både i mått och dato har framhållits. En motsvarighet därtill möter i kyrkornas västra del, där dopfontarna ofta synas stå i kronologiskt samband med den tornbåge, i vars perpendikel de på ett så monumentalt verksamt sätt hade sin ursprungliga uppställning. Muralmålningarna synas i sitt äldsta skikt gärna samtida med bygg-

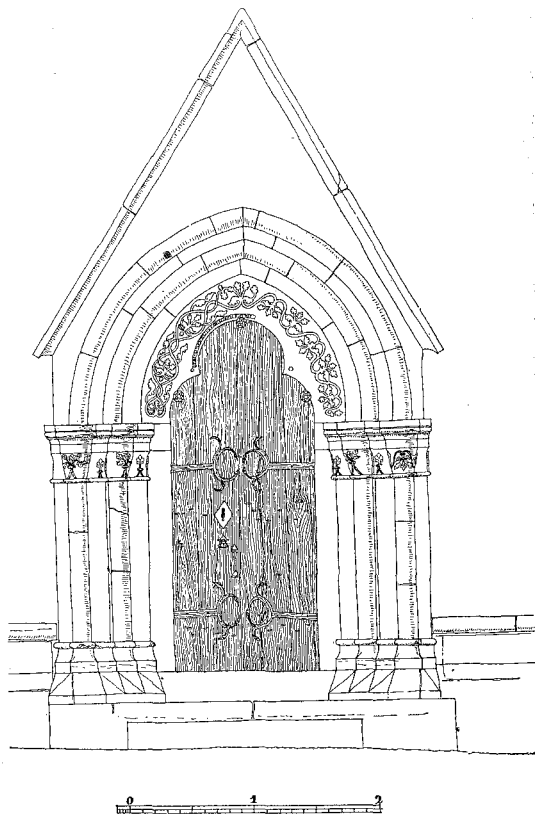

Fig. 9. Helgvi korportal. Efter Sveriges Kyrkor.

ningen och bekräfta då dennas datum. Detsamma har visat sig gälla glasmålningar i ursprungliga fönsteröppningar. Dessa inbyggnader i mitt system äro ju ännu icke så metodiskt och fullständigt gjorda som önskligt vore, men de finnas på tillräckligt många punkter för att bilda vägande bevismassor. Lundberg undgår denna svårighet genom att icke nämna den. Det gamla systemet betyder för honom uteslutande Roosval i Kirchen och i Ciceronen. Intet mer citeras. Icke Steinmeister av 1918, icke Medeltida Skulptur i Gotlands Fornsal av 1925, icke Sveriges Kyrkors av mig redigerade delar, icke mina i tyska tidskrifter tryckta studier över Gotland-Westfalen och över det konstgeografiska begreppet Baltisk Nord, icke huvudarbetet över skulpturen av Carl R. af Ugglas, icke Efraim Lundmark, icke Haseloff, icke A. Mehnert.³ Det blir nu för vidlyftigt att referera flera exempel, ett må räcka. I en rad av de

³ Annemarie Mehnert, *Mittelalterliche Taufsteine in Vor-Pommern, Greifswald* 1934. Jfr recension i *Fornvännen* 1935, s. 120.

Fig. 10. Gravsten i Ekeby kyrka, 1316. Efter Sveriges Kyrkor.

unggotiska anläggningar, som i mitt system ligga 1250—90, enligt Lundbergs byggts 1310—60, förekomma glasmålningar av byzantiniserande stil. Professor Haseloff i Kiel har påvisat denna gruppens otvetydiga samband med glasmålningar i Breitenfelds kyrka i en tidig, byzantiniserande sachsisk 1200-talsstil, för vars riktiga datering Haseloffs auktoritet torde vara garanti nog. För att bortförklara 1200-talsprägel på dessa gotlandsfönster kan naturligtvis Lundberg tillgripa den ovan omtalade patentmedicinen: stil-sammanhang är utan betydelse för data, då det gäller allmogekonst, och Got-

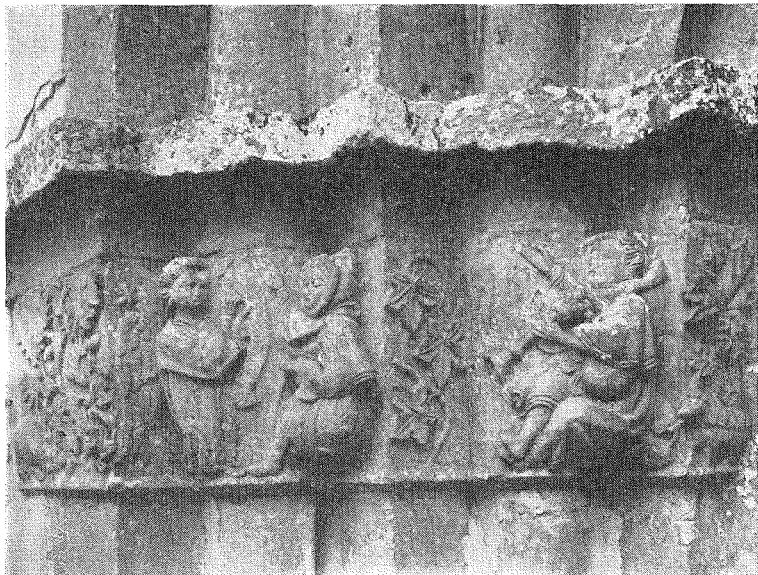

Fig. 11. Kapitälband å Martebo kyrkas nordportal: bebådelsen för herdarna.

lands kyrkor är allmogekonst. Secundo: om någon erinrade om Carl R. av Ugglas' grundliga och försiktiga jämförelse mellan fransk-tysk 1200-talsskulptur och deras gotländska stilfränder, så måste Lundberg svara: Öja-mästarens verk är allmogekonst, Tingstäde- och Hejdebymästarnes likaså! Då det gäller dylika ting skulle man alltså räkna med, att de till allmogekonstnärer nedstämplade gotlänningarna varit 70 år efter sin tid!? Varför skulle det icke här räcka med 10 år, som Lundberg vill antaga, då det gäller förhållandet till Linköping?

Detta påstående om gotlandskyrkornas karaktär av allmogekonst är emellertid en allvarlig sak. Vi ha redan här ovan visat, att det i enskilda fall går för sig att rätta till en åldersbestämning även utan att diskutera problemet allmogekonst eller herrskapskonst. Vi sågo ju, att en enda dokumentariskt styrkt landskyrkobyggnadshistoria (*Sanda*) förintade idéen om att Linköpings sydportal skulle vara origo för alla rundskive- och taggbågeportaler på ön. Men Lundbergs liksom på lek utkastade förslag att kalla icke bara den gotländska utan hela den nordiska landskyrkoarkitekturen allmogekonst är ägnat att sprida en sådan oreda i föreställningen om den äldre konstens biologi, att även denna fråga måste granskas. Det är först och främst en nomenklatur-fråga. Man måste i vetenskapligt samarbete vara överens om termerna, som icke böra ändras utan att verkliga skäl föreligga. Vi rådfråga angående termens betydelse Sigurd Erixon i "Svensk Uppslagsbok". Han definierar:

"Folkkonst är produkten av den bland bönder och hantverkare på landsbygden utövade konstnärliga verksamheten", och tillägger: "Under förhistorisk tid och medeltiden är gränsen mellan folkkonst och annan konst föga klarlagd. Sedan dess en klar motsättning mellan ståndskonst och folkkonst." Detta skulle, om man bortsåge från Erixons kloka reservation för medeltiden, vid första blicken kunna tyckas passa in på Gotlands liksom annan kyrkonst. Är den icke gjord av hantverkare på landet? I många fall, säkert ja. Men prästerskapets onekliga inverkan representerar ett ståndselement. Och när dessa "hantverkare på landsbygden" på ett för byggnadens karaktär helt avgörande sätt ingripa i Linköpings domkyrkobygge, när de gotländska dopfuntskonstnärerna genom sin export behärska ett territorium, som är synonymt med "Den baltiska Norden", när gotländska portaler skickas till Norrland, när de gotländska stensulptörerna exporterar sig själva till Lund, Lübeck, Uppsala, Colbatz, Estland och, som sagt, Linköping, när gotländska helgonstatyer säljas till svenska fastlandet och Finland — kan man kalla detta en till Gotlands landsbygd bunden konst?

I vissa svenska provinser har man möjligen anledning att diskutera, i vilken grad församlingens allmogeelement bestämt formerna och vilken andel en yrkesmässig konst och de kyrkliga ståndspersonernas vilja haft. Men för Gotland är det redan genom gotlandskonstens expansion fullkomligt klart, att denna icke får stämplas som allmogeproduktion i nyare tiders bemärkelse.

Genom att etikettera alla vackra landskyrkor som folkkonst får Lundberg mycket litet över för de högre ståndens räkning och underrättar därför sina läsare om att i Sverige "un art indigène répondant aux besoins d'une classe aisée n'a pu fleurir que pendant des périodes assez courtes", och när en dylik inhemsk ståndskonst förekommer, är den, påstår han, ren efterbildning av något utländskt, utan intresse.

Det skall erkännas, att L. visar en stark uppskattning av "folkkonsten".

Är detta, som man vid första blicken tycker sig finna, ett återupptagande av svenska konstforskningsprinciper, sådana de voro före och omkring sekelskiftet? Har all den möda, som sedan dess nedlagts på att bevisa förekomsten av en kontinuerlig egenart inom vårt land, under medeltiden gemensam med andra baltiska kustländer, under nyare tid mera exklusiv, har detta arbete varit ett misstag? Är det förf:s avsikt att proklamera detta, att skjuta sönder den respekt, som börjat växa upp omkring begreppet svensk konst, så fordras tyngre artilleri.

Lundberg snuddar vid en principfråga, men går icke sakligt in på denna. Det är klart, att ett litet rikets befolkningsknapphet och fattigdom innebär en risk för den monumentala konstens trivsel. De stora uppgifterna bliva så sällsynta, att ingen inhemsk tradition bildas. Det är riktigt, att för ett skapande "konstområde" fordras ett visst minimum av land, folk, pengar,

makt. Sverige var icke tillräckligt stort under medeltiden, det fyllde icke måttet, därför är det i konstsaker helt naturligt allierat med sina grannar omkring Östersjön; där bildas ett *Dominium artis*, vars centraler heta Lund, Gotland, Lübeck, Stockholm m. fl.; de växla, de äro ännu fler, de verka stundom samtidigt med varandra, aldrig så enhetligt som t. ex. Paris regerat Frankrikes konst i nyare tid, men dock med så pass stor homogenitet, att man urskiljer konstområdets existens. — Jag tror denna föreställning är sundare än Lundbergs förslag om att betrakta Sveriges medeltid som ett komplex av små allmogekonstområden, isolerade från världen, plus en ointressant imitationskonst i katedralerna. Hur kan man f. ö. betrakta dessa som importkonst? Har icke för var och en av dem påvisats, hur de importerade elementen gjutas in i något fullkomligt inhemskt?

Lundberg har anat något riktigt, men betecknat det oriktigt under namnet allmogekonst. *Detta*, för vilket han uppenbarligen har ett slags sympati, finns dock i katedralerna lika väl som i landskyrkorna. Man förstår *detta* mera omedelbart i de små landskyrkorna, emedan de stora monumenten blända med detaljer ur främmande källor och emedan man förvillas av falska restaureringsåtgärder. Men i grunden av sitt väsen bestå även de av *detta*. Vad för *detta*? Det vore lockande att kalla det nationellt. Men det är sig så likt i Sverige, i Nord-Tyskland, i Danmark, i Finland. Det var icke människornas nationsvis gjorda indelning som bestämde, var *detta* började och slutade, utan en mängd andra sammanhang i deras levnadsförning under en gemensam nordisk himmel, omkring deras gemensamma färdeväg Östersjön. *Detta* är vad Strzygowski kallar "*das Bodenständige*". — Allmogekonst i nyare tid har verkligen ett särskilt förhållande till *das Bodenständige*. Hon är icke, som Lundberg tror, en efterbliven imitation av ståndskonst. Hon är i sitt innersta = de in i vår tid räddade resterna av forntidens och medeltidens *Bodenständige Kunst*.

Vi ha från en dateringsdetalj kommit fram till en av de intressantaste bland alla konsthistoriska principfrågor. Den väntar på bearbetning, den behöver sina arbetare, men verktygen heta icke *påståenden* utan *undersökningar*.⁴

⁴ Då, utom Linköping, även Boge långhusportal spelat en stor roll för L:s kritik, vill jag påpeka, att denna portal i Sveriges Kyrkor fått samma datum som hos L., nämligen 1300-talets mitt, under det att långhuset f. ö. lägges till c:a 1260. Troligen ha några på 1200-talet färdighuggna delar begagnats direkt av 1300-talets portalmästare eller har han tagit dem till förebild, det skulle förklara den egendomliga stilblandningen.

Den av L. försökta grupperingen genom studium av kapitalornamentiken är naturligtvis en riktig väg för vinnande av en fylligare föreställning om konstnärspersonligheterna. Dessamma försöker jag småningom i det tyvärr långsamt framskridande Sveriges Kyrkor-arbetet. All diskussion häröver är i och för sig naturligtvis välkommen.

Resumé.

Le système chronologique de l'architecture gotlandaise

Le système chronologique de l'architecture gotlandaise que j'ai exposé dans mon livre *Die Kirchen Gotlands* et développé et modifié ailleurs, fut critiqué dans cette revue, 1935, par M. Erik Lundberg. Je ne jugeais pas de mon devoir d'y répondre, puisque ses arguments ne possèdent qu'une valeur toute subjective. Au cours d'un article dans *Konsthistorisk Tidskrift* il se plaint de mon attitude passive. Je me trouve donc maintenant, bien contre mon gré, obligé de rouvrir la discussion.

Selon le Résumé français de M. L. il "a choisi une partie de l'architecture de Gotland qui dans le système de Roosval s'appelle Jeune Gothique" et que Roosval place entre 1240 et 1295. Il l'avance à l'époque 1310—1360, un changement de 70 ans. Il admet que ce groupe présente un "trait prégothique" ce qui devrait reculer la période à une date antérieure, mais il explique ce "trait prégothique" par les études réitérées des maîtres gotlandais à la cathédrale de Linköping, où vers la fin du XIIIeme siècle prévalait une tendance anglaise dans l'art ogival.

Comment faut-il comprendre cela? "Prégothique" veut dire "roman". Y-a-t-il des éléments romans dans une œuvre de tendance anglaise à la fin du XIIIeme s. . . Pour me faire une idée plus claire du raisonnement de M. L. je recours à un article de Fornvännens, 1933, où, contestant les déductions de M. Romdahl, qui a publié une grande monographie de la cathédrale de Linköping, M. L. fait l'analyse d'une certaine partie de ce bâtiment, en la datant à la période 1286—1291, c'est à dire les deux portails méridionaux et les colonnes en faisceau près de l'entrée principale méridionale.

Mais où sont les traits *prégothiques*? L'article de Fornvännens nous supplée l'explication. M. L. y parle de *Salisbury* comme le type d'une œuvre anglaise du XIIIeme, en remarquant qu'on y voit, comme à Linköping, des fenêtres triplées et sans réseau, c'est à dire des formes qui appartiennent au premier gothique. C'est cette notion qui s'est changée en "prégothique".

Voilà donc le raisonnement de l'auteur. Selon lui il est vrai qu'il y a dans le "Jeune Gothique gotlandais" du système Roosval des éléments ressemblant au premier gothique anglais, mais cela ne l'empêche pas d'avancer ce groupe gotlandais au XIVeme siècle, parce que des éléments de ce type se voient dans la cathédrale de Salisbury encore en 1266 (date finale de la construction), et dans l'œuvre d'une colonie anglaise ou anglicante à Linköping, la quelle L. date à 1286—91. Cette colonie aurait servi d'intermédiaire entre les types Salisbury et les églises gotlandaises que date L. à 1310—1360. Il aurait donc

fallu pour cette transmission, comme on voit, plus de 50 ans. Si on se rappelle que l'exacte date de Salisbury n'est pas l'année de 1266 mais une période depuis environ 1220 jusqu'à 1266 on voit que selon M. L. il a fallu plus d'un siècle pour cette transportation d'idées de l'Angleterre à Gotland.

Bien qu'une si lente transmission soit possible, la seule possibilité ne la rend pas un fait établi. Le XIIIe siècle reste toujours la plus plausible des dates. Aussi M. L. a-t-il une raison plus décisive pour l'avancement de la chronologie, et c'est le grand portail méridional de la cathédrale de Linköping. Comme M. L. n'en dit rien dans son résumé il faut ajouter quelques mots sur ce sujet.

Les portails gothiques de Gotland ont presque toujours leur contour intérieur coupé en forme de trifolium ou de polylobe. Les formes sont parfois concaves, parfois convexes, parfois doubles (fig. 1—4, 8, 9) présentant des combinaisons d'une phantaisie inépuisable et d'une expression dynamique tout à fait merveilleuse. C'est un art abstrait qui semble parent des encadrements de l'art islamique, de plusieurs portails européens du XIIe me (ex. Dorat, Haute Vienne; Vreta, en Suède, fragments d'un portail du XIIe me?) et du XIIIe me (Riddagshausen, Kreis Braunschweig) ainsi que de certaines formes de l'architecture en bois scandinave. Les sources de cette famille d'art restent encore inexplicées, mais tout le monde est d'accord de reconnaître les grandes qualités artistiques de la branche gotlandique.

M. L. simplifie le problème en proclamant le portail de Linköping la seule origine de tout le groupe gotlandais. Il le compare au portail de la grande nef de Lärbro. Mais où est donc la parenté? A Linköping des disques lourds remplis de reliefs, formant cadre autour d'un tympan type commun européen plein de figures — à Lärbro, des lignes vivantes encerclant de leur mouvement roulant le space *ouvert* du portail. C'est seulement dans les deux dessins de M. L. qu'on croit voir (fig. 18, 19, 1935) un rapport. La différence dans l'intention artistique du Jeune Gothique gotlandais et du portail de Linköping saute encore plus aux yeux si on regarde le portail de l'abside de la même église de Lärbro (1937, fig. 4). M. L. qui voit dans le portail de la grande nef le successeur immédiat du portail de Linköping semble oublier que l'abside l'avance de quelques décades. La preuve en est publiée dans *Sveriges Kyrkor*, et le fait est trop évident pour être mis en doute, la grande nef étant construite pour ainsi dire audessus du chœur avec son pignon en califourchon sur le pignon d'ouest de l'abside, dont l'enduit est une preuve qu'il a existé bon nombre d'années avant qu'il ne fût surmonté et caché par la nouvelle grande nef. En vue de ce dernier fait, comment pouvoir faire du portail de la nef l'origine de tous les portails polylobes de l'isle?

Ce qui est curieux c'est que d'un côté M. L. regarde tout mon groupe Jeune Gothique comme postérieur à 1310, donc naturellement aussi l'abside de

Lärbro. Mais de l'autre côté il dit, p. 65, que le portail de l'abside de Lärbro est "un type gotlandique plus ancien". A quoi faut-il se tenir?

Même en admettant la possibilité d'une influence de la part du portail de Linköping sur les tympanes découpés en polylobe de la Gotland, plusieurs liens chronologiques prouvés ou vraisemblables s'y opposent.

Apparemment M. L. ne s'en est pas aperçu, et la littérature très riche sur le XIIIe me siècle gotlandais lui semble être inconnue.

Citons quelques-uns de ces faits :

A. Les peintures sur verre de l'école saxonne d'environ 1250 dans les églises de Dalhem, Barlingbo, Lojsta, Rone, Endre prouvent que l'architecture des églises date du même temps. La majorité en appartiennent au groupe "Jeune Gothique".

B. Entre les sculptures gotlandaises en bois de haute qualité — dont le rapport intime avec les écoles allemandes et françaises d'environ 1210—60 a été prouvé par M. C. R. af Ugglas — il y a par exemple un Crucifix avec une Sainte Vierge et un Saint Jean qui incontestablement ont été faits pour l'arc triomphal de l'église de Bro. L'architecture de l'abside date donc du milieu du XIIIe me.

C. Il y a une parenté absolue entre les détails des voûtes de la grande nef de Vreta et des parties correspondantes de la tour de Stenkyrka en Gotland. Dans la description de Vreta, couvent de Cisterciennes en Ostrogothie, les auteurs placent la partie en question au milieu du XIIIe me, et il existe un document écrit portant la date de 1255 pour l'église de Stenkyrka. La valeur de ce document est donc fortement relevée par ce rapprochement à Vreta. Le portail de la tour de Stenkyrka appartient au groupe discuté ici.

D. La date de 1243 a été découverte sur une pierre tombale de l'église de Helgvi. L'ornementation de cette pierre s'approche beaucoup de la décoration du tympan du portail de l'abside qui appartient au groupe Jeune Gothique. Dans un document écrit, analysé par M. Lundmark, l'église porte la date de 1239, qui semble confirmée par l'inscription de la pierre tombale (1937, fig. 7, 8).

Par manque de place je ne peux pas continuer l'énumération des monuments datables. Le lecteur intéressé est renvoyé aux sources indiquées dans la note de mon texte suédois, p. 185.

Till diskussionen om äldre tiders mått och mål

Av *Sune Ambrosiani*

Under år 1936 har av samlingsverket "Nordisk kultur" utkommit 30:e bandet, "Mått och vikt", under redaktion av landsarkivarien Svend Aakjær i Viborg. Representanter för de olika nordiska länderna behandla sina hemlands mått, mål och vikt. En relativt obetydlig plats har ägnats behandlingen av artefakterna. Professor A. W. Brøgger lämnar sålunda en översikt över "Mål og vekt i forhistorisk tid i Norge", som stöder sig på förhistoriskt material, och mag. art. Victor Hermansen behandlar "Maale- og Vejeredskeer i danske Museer", i vilken avhandling föremåls materialet på några sidor studeras. Likaså finnas bilder av redskap inströdda i amanuens Sam Owen Janssons avhandling, men huvudintresset hos flertalet författare är riktat på urkundernas upplysningar. Dessa äro också till sitt omfång imponerande. Riksarkivarien Asgaut Steinnes redogör för de norska förhållandena, redaktören för de danska, professor Väinö Voionmaa för de finska och amanuens Jansson för de svenska. Den sistnämndes framställning kompletteras med några sidor om de svenska jordmåttten under äldre tid intill år 1628 av regeringsrådet Gabriel Thulin. Det hör till ett dylikt verks natur, att ingen röd tråd går igenom det hela. De olika författarna betrakta problemen efter vars och ens individuella läggning.

Få saker ingripa såsom mått, mål och vikt i varje människas dagliga liv och rörelse, och det har väl varit så sedan långliga tider tillbaka. Men som så ofta, när det gäller det vardagliga, ha även i detta fall mycket få exakta upplysningar faktiskt bevarats till våra dagar. Särskilt saknas källor för sådana perioder, som ligga före 1500- och 1600-talen, den tid, då statsmakterna enligt bevarade urkunders vittnesbörd började genom förordningar ingripa i böndernas, köpmännens och framförallt skattebetalarnas göranden och låtanden.

Författarna ha nedlagt en oerhörd möda på att ur urkundsmaterialet få fram säkra grundvalar för en korrekt uppfattning av äldre tiders mått, mål och vikt. En excerptsamling av imponerande mått har framlagts. Av äldre författare har det visserligen funnits förarbeten, men dessa skjutas fullständigt i skuggan av det nya primärmaterial, som genomgått i och för utarbetandet av föreliggande publikation.

Tolkningen av ett så vidlyftigt material som det här framlagda göres naturligen icke i en handvändning. En betydande svårighet härvidlag ligger även däruti, att icke några ordentliga undersökningar vederligen föreligga om mått, mål och vikt i sådana länder, från vilka den skandinaviska Norden hämtat sina förebilder. Synbarligen är det klart, att praktiskt taget ingenting av vad de nordiska folken brukat som mått, mål och vikt har varit av inhemskt ursprung. Det har varit genom handelsförbindelser med Svartahavsområdet, med den romerska provinskulturen i Rhen-Rhône-dalen och under medeltidens senare skeden med England och överhuvudtaget Hansan, som det ena systemet efter det andra under olika århundraden invandrat och blivit rotfäst i ett större eller mindre område kring Nordsjön och Östersjön.

Då dessa systems kronologi ännu ej är utredd, ha författarna emellertid ej såsom huvudsynpunkt ansett sig böra lägga på problemen den för en historiker mest naturliga, den kronologiska synpunkten. Däremot ha rika bidrag lämnats till de olika mått-, mål- och viktsystemens topografiska utbredning. Därvid är det påfallande, att i från varandra rätt så avlägsna landsdelar reliktförmor efter samma system förekomma. De gåtor, som kunna vara härmed förbundna, ha ej undersökts, men när som här så mycket nytt bragts i dagen, väntar väl ingen, att de skola redan i första omgången bliva lösta till allas belåtenhet. Dessutom finnes det givetvis problem, som komma att tagas upp till förnyad prövning var gång en självständigt tänkande forskare griper sig an med dem.

Det vore emellertid i hög grad orättvist att påstå, att ej författarna själva insett svårigheterna vid lösningen av flera av hithörande problem. Den som mest för till torgs självkritiken är otvivelaktigt arkivarien Svend Aakjær, och likväl torde ingen i samma grad som han ur den tryckta litteraturen och ur de arkivaliska källorna ha lyckats framföra så mycket material till många av de debatterade frågornas belysning.

Låtom oss upptaga några av de många problemen till ett närmare skärskådande! Möjligen med undantag av Sam Owen Jansson höra medarbetarna till en ekonomiskt-historisk skola, som här nedan för korthetens skull kommer att kallas den matematiska. Det för denna karakteristiska är, att den anser, att människorna under alla tider haft samma uppfattning av mått, mål och vikt som den, till vilken vi i våra dagar uppfostas. Med andra ord den tror, att de gamles nomenklatur innebär längder och volymer, som i våra dagar kunna omskrivas i meter och liter. Med några exempel skall jag här nedan söka ådagalägga den inställning till dylika frågor, som den medeltida människan haft, en åskådning, som för resten länge levat kvar under senare århundraden.

Till det primitivaste i varuutbytet hör givetvis, att man räknade styckewis,

byter t. ex. sju fiskar mot tolv kálhuvuden. Med tiden fixeras emellertid vissa räknetal till att bliva värdeenheter, t. ex. ett tjog. Tjoget, som ursprungligen varit 10 stycken, stabiliserades sålunda en gång på grund av prisfall till att representera 20 stycken. I en uppsats i denna tidskrift har jag påvisat, att ett hundrade osmundjärn, som en gång varit ett hundra stycken räknade, på 1430-talet i Västmanland likviderades med åttionio stycken.¹ På 1600-talet betalades samma enhet i samma landskap med 128 stycken till kronan.² Ett annat exempel härpå är den engelska tusenvikten ("thousandweight"). En gång har den kanske varit ett tusen pund, men det var länge sedan. Vid en rätt så avlägsen tidpunkt fixerades värdeenheten tusenvikt till 1.120 pund, och alltifrån den dagen har tusenvikten bibehållit denna storlek i England.

Inom all handel måste man skilja mellan minut- och grosshandel.

Det ligger i sakens natur, att på varje enskild ort minuthandeln för varje vara måste ha haft till sin hjälp små fixa vikter, rymd- och längdmått. Alldeles utan undantag är visserligen icke denna regel, ty det kan kanske påvisas något fall, då med en ny vara följt vissa mått etc., som burit samma namn som något tidigare på orten brukat, men i samband med den nykomna varan fått en annan storlek. Från sådana specialfall kunna vi emellertid här bortse. Sådana minuthandelns små enheter äro exempelvis marken (ädelmetallvikt), skålpundet, fatet (Mälardalen), skäppan (Danmark), vackan (Finland), kannan, alnen etc. Dessa äro i sin tur uppdelade i mindre enheter, som på de olika orterna stå i fast relation till dessa minuthandelns drabanter.

Grosshandeln har på liknande vis sin standardenhet marken-lästen, som är delad i öre, örtug, skeppund, lispund, fjärdingar, åttingar etc. Som dessa användes av grossisterna, konungarna, kyrkofurstarna, mercatores imperii Romani, Englands och Hansans köpmän m. fl., ha dessa termer var för sig ett större spridningsområde än minuthandelns.³

För att belysa förhållandet mellan grosshandelsenheterna och minuthandelns enheterna skall jag hämta ett exempel från 1300-talets England.⁴ När årets skörd omkring Mikaelsmässan kunde överskådas, läto myndigheterna i London inköpa ett parti vete, läto mala detta och baka standardbullar, vilka sedan urminnes tid skulle kosta en halvpenny per styck. På omkostnaderna berodde det, huru mycket varje bulle kom att väga. Priset var alltid detsamma, det var vikten, som år ifrån år växlade. Med den på detta vis bestämda vikten skulle sedan hela året sådana bullar bakas av stadens bagare till ett pris av en halvpenny per styck. Att varje år göra en lika stor bulle och sedan på grund av omkostnaderna förändra priset var således enligt tidens tankegång otänk-

¹ Sune Ambrosiani, Primitiv järnhantering, i Rig 1932, s. 101.

² Orternas undervisningar, utg. av J. Falkman, Sthlm 1860, s. 160.

³ Ambrosiani, Rig 1932, s. 93 f.

⁴ C. Pendrill, London life in the 14th century, London 1925, s. 177.

bart. Sätta vi nu in en öre av någon standardvara — i analogi med exemplet — som den enhet, som skall betalas konungen i skatt, finna vi, att om denna skall levereras i t. ex. ett sädesslag, vi måste veta årsväxten för det sädesslag, vari skatten skall betalas, avståndet från betalaren till leveransorten m. m., för att kunna räkna ut, hur många fat etc. just det året skall levereras för en öre.

Med denna grundsyn på problemet är det mycket naturligt, att t. ex. Aakjær omöjligt kan komma till klarhet med sina kannor honung. Han har en notis från ett år och en notis från ett annat år med ett olika antal kannor på räkneenheten. Sådant förefaller honom underligt, medan det — då årsväxten aldrig är densamma — i enlighet med ovan skildrade betraktelsesätt måste vara årliga skiljaktigheter.

Den närmaste analogien till att man för samma pris i London fick större bullar det ena året än det andra, vore, om man kunde påvisa, att man olika år fått ett större eller mindre fat på ören säd, men det skandinaviska urkundsmaterialet är icke så noga synat ur denna synpunkt, kanske ej heller så tydligt, att man skulle kunna säga, om så ägt rum i fråga om sädesslagen. I princip är det dock detsamma, att man t. ex. räknade flera lispund koppar på skeppundet i Falun än i Stockholm.

Till ett liknande resultat kommer man naturligtvis, om man på olika orter visserligen har lika många skäppor säd på lästen, men dessa äro större, ju längre bort från stapelplatsen orten är belägen. Som exempel härpå kan efter Sam Owen Jansson (s. 10) anföras: "Eftersom Tyska orden i Preussen önskade, att priset på en Scheffel säd skulle vara detsamma i hela landet, gav man de minsta målkärnen åt sjöstäderna och allt större målkärl åt orterna inåt landet, ju längre avlägset från Östersjön de lågo."

Ett tredje sätt att komma till samma resultat praktiserades i grosshandelsstaden Lübeck. Här försåldes årligen stora mängder av de viktigare sädesslagen, men då man där tydligen ville ha samma antal skäppor (Scheffel) på lästen, löstes problemet på så vis, att man hade en mindre skäppa för de värdefullare sädesslagen, vete, råg etc. och en större för de billigare, havre etc.⁵

Under den äldre medeltiden var det — därom torde alla vara ense — marken och dess delar, öre, örtug etc., vilken såsom värdeenheter dominerade samfundslivet. Man anser, att marken som viktenhet kommit till Norden under vikingatiden tillsammans med de betydande mängder silver, som då uppenbarade sig på nordisk botten. Eftersom detta silver kommit från sydost, har väl den åtföljande viktenheten kommit från samma håll, direkt eller indirekt från Byzans. Man får väl förmoda, att det dock tagit en viss tid, innan marken domicilierades därhän, att den kunde bliva lagd som grundval för varuutbytet, men detta har tydligen skett redan före 1000-talet.

⁵ Jfr nedan utdraget ur de av Jöransson tryckta tabellerna under Lübeck.

Om den äldre medeltidens person- och skatteförhållanden veta vi givetvis ej så särdeles mycket, men man torde dock kunna draga vissa allmänna slutsatser om dem.

Enligt vedertagen uppfattning var grundvalen för beskattningen den, att när en personlig tjänst av någon anledning inställdes, de tjänsteskyldige i ersättning därför fingo in natura lämna vissa persedlar. När sålunda exempelvis ledingen något år inställdes eller begränsades, mottog konungen en skatt av envar, som varit skyldig att deltaga. Enheten i denna prestation var den s. k. fullsuttne bonden, d. v. s. en sådan bonde, som innehade så stor egendom, att han vore skyldig att årligen deltaga i härfärden. Mindre jordägare deltog i ledingen i förhållande till sin egendom vartannat, vart tredje etc. år alldeles så, som de vid ett byns gemensamma arbete i förhållande till sin andel i byn arbetade alla dagar, varannan dag o. s. v.

Under vikingatiden voro byarna redan stora. Att äga en hel sådan var sannolikt mycket sällsynt. Tjänsteenheten var i stället en del av densamma, bolet. I denna egenskap känna vi bolet från Jylland, Själland, Skåne, från vissa delar av Norge ("månadsmatbolet"), från Mälardalen, Åland och vissa delar av Finlands fastland. Bolet är således den sista hednatidens samnordiska jordvärdesenhet. När vi börja få vidlyftigare litterära källor, är emellertid den på bolet grundade samfundsordningen i upplösning.

Under 900—1100-talen har det tydligen rått ett gott klimat med goda år. Odlingen hade gått framåt, och befolkningen hade vuxit till. I samband därmed hade orättvisor uppstått vid tjänstepliktens fyllande till konungen. Genom den rådande bolindelningen hindrades emellertid konungen att i härtjänst fullt tillgodogöra sig ökningen av det levande soldatmaterialet. För att detta skulle kunna ske tillfyllest, måste en omreglering äga rum, som tog hänsyn till de förändrade befolkningsförhållandena. Det uppväxande släktet skulle i full utsträckning få deltaga i utbildningen på härfärderna.

Såvitt man har kunnat finna, har det varit den danske konungen, som varit nyskaparen av denna härreform. Den har först införts i Själland. Det var ju också själländare, som ej blott skulle uppehålla hegemonien inom riket utan också hade att i första hand rida ut dusterna med slaverna på den tyska Östersjökusten, vilka även de under samma lyckliga århundraden växte till i folkmängd och expansionslystnad.

Enheten i denna nyinförda här- och skatteordning, "skyldtaxationen", blev den, att den fullsuttne, hemmasittande hade att som ersättning för hemmasittandet inklusive den inbesparade matransonen för härfärden till konungen leverera varor till en marks värde. I vilka varor denna värdeenhett utgick, vet man visserligen icke bestämt, men att döma av analogier från varje naturhushållning avlevererades skatterna i de olika orternas standardvaror: säd, smör, boskap etc. Har, som Erslev framhållit, räkneenheten under den äldre

medeltiden varit en mark = 288 skäppor bjugg, så finner man, att konungarna under dessa tider krävt avsevärda skatter av sina undersåtar. Skatteenheten i denna härordning kallades markland = 8 öresland = 24 örtugsland. Penningland funnos även, men dessa voro olika i olika landsdelar, beroende på det antal penningar, som i dessa gingo på marken.

Vad Sjöland beträffar, kunna vi genom Poul Nørlunds undersökningar fastslå, när åsyftade här- och skattereform, skyldtaxationen, därstädes genomfördes. Kort efter år 1160 börjar den omtalas i urkunderna, och omkring år 1200 har den nya terminologien fullt slagit igenom. Bolen ha upphört att nämnas, marklanden ha ersatt dem.⁶ — Att döma av en sådan term som "öresbol" har en motsvarande reform tidigt vunnit insteg i vissa delar av Norge.

Förmodligen efter danskt mönster har under 1100-talets senare hälft samma här- och skattereform införts i Mälardalen. Sålunda nämnas bol i de äldsta breven i Svenskt Diplomatarium för att sedermera, redan under 1100-talet, ersättas av markland, öresland.⁷ Sveakonungen (Knut Eriksson) hade i slutet av 1100-talet samma behov som den danske konungen att utnyttja det växande soldatmaterialet i Mälardalen och skattemöjligheterna. Hegemonien inom Sverige, på Östersjön och i österled skulle upprätthållas.

Skärpningen av ledungstjänsten i Uppland synes icke ha åtföljts av något liknande i andra svenska landskap. Den kan emellertid konstateras i vissa stadganden i Upplandslagens konungabalk. Flock X § 1 påbjuder sålunda: "Detta är laga ledung: fyra skepp från varje hundare. — — Dessa skeppsvister skola utgå från alla tre folklanden, lika mycket av ett markland jord som av en stridbar man ('slikt aff marklan jordaer sum aff wigum mannum') ifråga om tre skepp; det fjärde skall utgöras efter mantal av bönder och bondsöner, legodrängar och löskekarlar."⁸

Upplandslagen, som i sitt redigerade skick är stadfäst år 1296, känner endast marklandet som jordvärdeenhet. Vad man i detta fall egentligen skall förstå med "wigum mannum" är mig icke klart. Skattetungan med fyra skepp på ett hundare är dryg. Ett hundare omfattar nämligen endast ett område, som motsvarar ett Upplandspastorat. Den latinska översättningen av Upplandslagen översätter nämligen "hundaris kyrka" med "ecclesia residentialis" och "tolfta kyrka" med "ecclesia annexa". En bygd sådan som Sänga-Skå, Spånga-

⁶ Poul Nørlund, De ældste vidnesbyrd om skyldtaxationen, (dansk) Historisk Tidskrift 9 R.:6 Bd, s. 77 ff.

⁷ K. H. Karlsson, Ort-, person- och sakregister till Svenskt Diplomatarium I, II, Sthlm 1910.

⁸ Se Å. Holmbäck och E. Wessén, Upplandslagen, noterna till Konungabalken X, s. 55 ff., där en samling utdrag ur andra lagar om ledingen sammanställts.

Järfälla, Tuna-Stavby var således skyldig att utrusta och bemanna fyra skepp. Termen mantal har här tydligen en ursprunglig betydelse = antal män, icke som i senare tiders kamerala terminologi = skatteenhet för jord.⁹

Mälardalen jordebokfördes jämte Norrland genomgående med markland, öresland o. s. v. Öreslanden blevo i de magrare landsdelarna värdeenheter vid uppskattningen av jorden. Denna jordebokföring trängde så grundligt in i den kamerala förvaltningen, att den ännu in på 1700-talet var grundvalen för statens bokföring, och detta trots att flera yngre skatteläggningar eller regleringar efterträtt marklandsvärderingen.

Det kanske kan förtjäna påpekas, att även det jämtländska "tunnland i skatt" hör till denna skatteläggningsperiod. I Jämtland möter denna term ännu in på 1800-talet. Analogien till 1100-talslatinets "ora terræ in censu" är uppenbar. Det bör måhända också erinras om, att detta tunnland endast har benämningen gemensam med senare tiders tunnland. Detta "tunn", som icke har någonting att skaffa med den yngre medeltidens tunna och tunnland, är Mälardalens gamla rymdmått, vanligt vid mätning av spannmål, thyn, vilket mått förmodligen är minst lika gammalt som marklandet i dessa trakter och som därstädes kanske redan före medeltidens slut utträngts av andra mått.

Även till vissa delar av Finland infördes marklandet. Enligt min mening har det här haft samma jordeboksnatur som på Själland och i Mälardalen. Detta önskar jag särskilt här betona gentemot professor Voionmaas framställning. Ehuru denne författare i stor utsträckning refererat och anslutit sig till Erslevs uppfattning av dessa frågor, intar han på denna punkt en mot Erslev avvikande uppfattning och anser, att marklandet vore att uppfatta som en fastighetstaxering i modern bemärkelse. De områden av Finland, dit marklandet infördes, voro exploaterade av svenskarna-uppländingarna; det skulle väl då ha varit särdeles märkligt, om dessa infört ett annat markland till Finland än det, som de själva tillägnat sig från Danmark och som de så grundligt genomfört i sitt eget land.¹⁰

Med dessa upplysningar om marklandet har jag velat framhålla, att de historiska källorna trots sin knapphet för vissa delar av Norden bestämt markerat införandet av en ny här- och skatteordning i slutet av 1100-talet. Fasthålla vi detta, ha vi fått en fast punkt i samfundsutvecklingen liksom i den kamerala förvaltningens historia i Norden.

⁹ Man kan givetvis sätta i fråga, om ej den av Upplandslagen omtalade skärpningen av krigstjänsten till 4 skepp för ett hundare borde vara yngre än marklandets införande, då detta ligger till grund för utgörande av 3 skepp, men ej för det fjärde, som efter andra grunder skall sättas upp inom samma område.

¹⁰ V. Voionmaa, Studier i Ålands medeltidshistoria, i Finska fornminnesföreningens tidskrift, XXVII:2, s. 107. Författarens här och i nu ifrågakarande verk framförda påstående, att markland, öresland o. a. skulle saknas i Mälardalen, är ofattligt, då det saknar varje stöd i urkundsmaterialet.

Vi veta intet om de former, under vilka denna uppskattning av jordens bonitet i och för skattläggningen försiggått på 1100-talet, men man får väl i analogi med vad som på 1500-talet skedde antaga, att den föregåtts av en detaljerad, grundlig undersökning av de olika jordars avkastning, vilka skulle beskattas. Senare fanns det s. k. revkarlar, som uteslutande ägnade sig åt denna verksamhet i kronans tjänst. Dessa fingo givetvis genom livslångt sysslande härmed en ingående kunskap om de många problem, som stå i samband med en dylik jordrannsakan.

Marklandet som skattemått blev ej länge bestående i det praktiska livet, men däremot i jordeböckerna, såsom ovan framhållits. Det nyss citerade stadgandet i Upplandslagen kan tyda på, att odlingen under 1200-talet fortfarande gått framåt, men sedan komma olycksår och reaktion. Vi möta nya termer som skattemått på jorden. Om ej nya förhållanden krävt dem, skulle de naturligtvis ej ha kommit till. Sådana nya enheter äro rök, mantal, hemman, bondetal, fullgård m. fl. I alla dessa är dock fortfarande den fullsuttna bonden enheten, oberoende av den yta som han hade under bruk.

I "Orternas undervisningar", en samling 1600-talshandlingar, som åter spegla den utdöende medeltidens förhållanden, stabiliserade och kanske något reglerade, möta vi samma terminologi som den sist anförda. Mantal och hemman ha blivit inarbetade i stora delar av landet. Rök finnes exempelvis på Öland, i Gästrikland, i Hälsingland samt i vissa delar av Finland. På Åland, där professor Voionmaa i en äldre avhandling närmare studerat förhållandena, har det visat sig, att det är röken, som efterträtt marklandet som skatteenhet.¹¹

Under den senare medeltidens båda århundraden tillkommer ett nytt moment. Konungarna börja allt som oftast utskriwa extra gårdar, och dessa utgingo ofta efter särskilda grunder beroende på de olika gårdernas beskaffenhet. Under denna period uppstå sålunda nya termer för skatteenheterna sådana som fullgård och gårdesmantal, vilka senare påträffas i Dalarna, Gästrikland och Hälsingland. Som exempel på vad som hänt under detta skede kan anföras, att man i Gästrikland skiljer på hemmanet eller hästeståndet och gårdesmantalet. Ett gårdesmantal, som är detsamma som 10 öresland, ett och ett fjärdedels markland, är = trefjärdedels mantal eller hemman. Av denna beräkning torde framgå, att gårdesmantalet är yngre än mantalet, avkastningen har minskat och man har fått lov att utöka arealen för skatteenheten. Jordens avkastning i Hälsingland har gått ändå mera tillbaka, ty där utgöra 16 öresland (= två markland) ett mantal.

På många andra håll kunna vi finna en motsvarande nedgång till den, som

¹¹ Se Voionmaa, Studier i Ålands medeltidshistoria, om svenska riksrådets brev av den 24 juni 1436 till allmogen i Österlanden ("marga röka eller mantal"). Här betyder mantal säkerligen en jordvärdeenhet. Åbo domkyrkas svartbok, n:r 60.

dessa notiser bära vittne om. Förmedlade mantal, ödeshemman och liknande företeelser bära budskap om detta. För att ge ett exempel kan nämnas, att Bolstomta strax utanför Stockholm i Solna socken, där Karlbergs slott på 1600-talet uppfördes, vid mitten av 1500-talet förmedlades från 24 till 10 öresland.¹² En viss klimatförsämring med minskad avkastning av jorden har tydligen ägt rum i Norden. Nedgången i produktionen förde även med sig, att kronan måste sänka skatterna.

De senmedeltida skattemåtten för jorden, mantal och hemman, ha i Mälarskapskapen bibehållit sig intill våra dagar, så att man ännu efter år 1900 kunde få köpa de mest besynnerliga bråkdelar av hemman, satta i mantal. Den medeltida grunduppfattningen av skattemåtten har sålunda här varit mycket seglivad.

Under nyare tid tränger emellertid hos oss fram en taxering i pengar av gårdar och lägenheter. Penninghushållningen uttränger naturhushållningen. Under Vasatiden börjar även ett annat önskemål att framträda, nämligen att förvandla öreslandet till ett ytmått, bestående av ett visst antal kvadratalnar. Det är från Karl IX:s tid, som dessa strävanden lämnat de första spåren efter sig i urkunderna. I t. ex. ett brev av den 27 oktober 1586 föreskriver hertig Karl, att ett öresland skall vara 18 stänger långt och 9 stänger brett. Han har likväl ej fullt kunnat släppa den medeltida tankegången, ty han tillägger, att om det är fråga om sämre jord, skall man lägga till en, två eller flera stänger på öreslandet.

Genom 1634 års förordning bestämmes, att öreslandet-tunnlandet skall utgöra en yta av 14.000 kvadratalnar. Äldre tiders revkarlar, som skulle uppskatta öreslandets bonitet, efterträdas av lantmätarna. Som bekant utföra dessa på relativt kort tid ett kraftprov, landets uppmätning såväl i det gamla Sverige som i de under 1600-talet införlivade provinserna. Slutet på denna utveckling har som känt blivit, att gårdarna uppdelas i tunnland, senare i hektar, tomterna i kvadratfot (kvadratmeter), och efter dessa enheter betalas med penningar. I de övriga nordiska länderna har utvecklingen varit likartad med den svenska.¹³

Ett ytmått om ett fixt antal kvadratalnar eller någon annan enhet har sålunda säkerligen aldrig förekommit under medeltiden. Detta sätt att mäta börjar först att skönjas under senare hälften av 1500-talet för att sedan under början av 1600-talet läggas till grund för jordens uppmätande.

¹² Sune Ambrosiani, Ösby och Västerby, i S:t Eriks Årsbok, 1936, s. 99.

¹³ Ett stort antal detaljuppgifter från Vasatiden och följande århundraden meddelas av E. Williams, Skattläggningsväsendet och lantmätarna, Svenska Lantmäteriet 1628—1928, I, Sthlm 1928, och av andra författare i samma band.

På samma vis som i fråga om "jordmått" kunde åtskilliga andra frågor upptagas till diskussion. Resultatet blev på alla punkter sannolikt detsamma, beroende på den olika grunduppfattning, som den matematiska skolan och författaren representera. Utrymmet tillåter för resten icke detta. Emellertid skall här ännu ett problem behandlas: frågan om tunnan som mått för torra varor. Denna tunna spelade nämligen en grundläggande roll ännu i slutet av 1800-talet, således när de sista resterna av det medeltida tänkandet inom varuutbytet utrotades.

Tunnan som mått för torra varor är en sent medeltida företeelse i Norden. På grund av en viss namnlighet med ett mått för torra varor i Mälardalen har denna tunna också av äldre författare sammanblandats med detta senare, med en thyn. Denna thyn-tön bör sannolikt enligt författarens ännu långt ifrån bevisade mening sammanställas med den engelska grosshandelns tun, det latinska *dolium*. Under tidig medeltid är tun i England ett stort rymdmått såväl för torra som för våta varor. Prior angiver, att en tun där skulle ha varit av växlande storlek, men som han tillhör den matematiska skolan, har man icke mycken glädje av hans måttuppgifter.¹⁴

Den tunna, som nedan kommer att intressera oss, dyker först upp inom det nordiska handelsområdet så sent som på 1300-talet, men den blir förvånansvärt fort den dominerande handelsenheten inom Hansans marknadsområde. Varifrån den skulle ha kommit, är veterligen ännu icke utrett; varför den lanserades, är oss ej heller bekant.

Betrakta vi denna tunna som grosshandelsmått, finna vi, att det enligt författarna i "Mått och vikt" skulle ha gått tolv tunnor på lästen i Sverige,¹⁵ lika många i Norge, men 48 på lästen på Själland (s. 205), 36 i Aabosyssel på Jylland och 24 i Vendsyssel. De svenska och norska uppgifterna synas mig icke vara trovärdiga, utan antalet bör ha varit större.¹⁶ Delar man Aakjærs uppfattning, att någon gång under den senare medeltiden den fasta relationen en läst = 288 skäppor bjugg blivit standardrelationen i det danska tänkandet beträffande spannmålen, så skulle tunnan således, när den blivit dominerande för varuutbytet i Danmark, ha alltefter lokala förhållanden placerats in i olika relation till lästen: en läst = 24 tunnor i Vendsyssel, en läst = 36 tunnor i Aabosyssel och en läst = 48 tunnor på Själland. Detta torde då visa, att tunnan varit en nykomling av den betydelse, att den så snart som möjligt bereddes plats i det gamla räknesystemet.

¹⁴ W. H. Prior, Notes on the weights and measures of medieval England, i *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, I, Paris 1924, s. 77 ff. och s. 141. Avhandlingen avslutas med en lista över de i det medeltida England brukade måtten och målen.

¹⁵ Sam Owen Jonsson i tabellen sid. 57; i texten s. 36 finnas emellertid andra uppgifter för Mälardalen, vilka åtminstone under tunnans första tid ange större antal tunnor på lästen.

¹⁶ Orternas undervisningar, s. 137, Uppland: 1 pund säd = 4 tunnor. Om det räknats 12 pund säd på lästen, har det alltså här gått 48 tunnor på lästen, liksom på Själland.

Vad beträffar Sverige kunna vi ur redan omtalade skrift "Orternas undervisningar" lämna några upplysningar om beskaffenheten av en tunna. I Småland är sålunda exempelvis en tunna sex skäppor. Med en tunna ren säd, "spannmål", menas hälften råg, hälften korn, alltså tre skäppor av vardera slaget. Denna tunna ren säd är enheten. En tunna vete liksom en tunna ärter räknas som en och en tredjedels tunna ren säd, en tunna havre som en halv. Efter dessa beräkningsgrunder kunde således en tunna ren säd likvideras. Beträffande Gästrikland kan meddelas: en tunna tullspannmål är = 48 kannor, en tunna kvarntull-spannmål = 56 kannor; en tunna av det senare slaget innehåller två tredjedelar råg och en tredjedel korn, medan en tunna spannmål mantalsränta innehåller hälften råg och hälften korn. Till statistikens och den matematiska skolans tjänst må här sålunda särskilt betonas, att en "tunna spannmål" vid en viss tidpunkt i ett och samma landskap icke blott är av olika volym utan även innehåller en olika mängd råg och korn. För att kunna avgöra vad en tunna "spannmål" verkligen betyder, måste man således utom allt annat även veta den skatteart, i vilken skattetunnan ingått.

När man får alla dessa uppgifter uppräddade efter varandra, kan man ej neka till, att det kan se mycket oredigt ut. För uppborrdsmannen och skattebetalarna var det likväl ingen svårighet att hålla reda på vad som för varje gång skulle betalas. Blir det en gång historiskt utrett, vid vilken tidpunkt och i vad sammanhang de olika skatterna bestämts, kan säkert sammansättningen av de olika skatterna begripas. Om hur det härvidlag hittills gått för den matematiska skolan, bär den äldre litteraturen vittnesbörd. Man kommer icke till klarhet vare sig genom bristande tro på noggrannheten i storleken av de gamles måttkärl eller genom att söka att förklara "egenheterna" som skrifvel i de gamla handskrifterna.

På varje större handelsplats har tydligen mycket tidigt för varje vara fixerats volymen för lästen, pundet, tunnan och skäppan. Detta är nämligen förutsättningen för en större handelsomsättning i en vara. Standardiseringen av lästen o. a. hade emellertid blivit olika på de skilda stora marknadsplatserna, vilket med tiden kom att vålla stora olägenheter för varuutbytet dem emellan.

Ett dokument, som antyder huru detta urartat, är en i Göteborg år 1813 tryckt skrift: "Tabeller, som föreställa förhållandet emellan Sveriges och andra länders mynt, mål och vikt, utarbetade af Christian Ludvig Jöransson. Andra upplagan med tillägg och förbättringar af författaren och andra." Denna boks uppgift är rent praktisk. I sjöstaden Göteborg lossades varor från skilda länder och städer. Handlanden och hans bokhållare behövde veta t. ex. vad en tunna råg innebar, om den kom från Danzig eller från Köpenhamn. Författaren har då exempelvis uppställt tabeller, när det gäller spannmålsmått, med svenska kappar som relationsgrund, dock jämsides med franska mått. I denna skrift ges sålunda ett skelett för äldre tiders mått, mål och vikt

— uteslutande sett ur synpunkten av vad en handlande kunde behöva veta till dagligt bruk.

Tabellen "Om spannmålsmått" inledes med en anmärkning, som i närvarande sammanhang icke är utan sitt intresse: "Orsaken, varför de utländska spannmålsmåttens innehåll blivit utsatt, icke i svenska tunnor, utan i svenska kappar, är den skiljaktiga kvantitet, som förstås med en tunna vid olika tillfällen och mätning av olika slags vara: ty med en tunna förstås i allmänhet 32 kappar, men mätarmålstunnan, som brukas vid försäljning och mätning, differerar efter beskaffenheten av varan, som mätas skall, så att med en tunna vete, råg, korn, havre och ärter förstås 36 kappar, med en tunna malt 38 kappar, med en tunna salt och kalk 34 kappar, vilket överskott över tunnans egentliga rymd består köparen i stället för råga på måttet. Envar lärer finna, att vilkendera av dessa tunnans rymder jag velat antaga och däri utsätta de utländske måttens förhållande, så hade ingendera passat till de övriga dimensionerna, ifall fråga är om ett annat slags vara: således irring eller besvär med ny uträkning måst förorsakas: i stället för att man nu allenast behöver dela kapparnas antal antingen med 32, 34, 36 eller 38, alltefter varans beskaffenhet, för att få veta antalet av svenska tunnor."

Minuthandelsmåttet kappen, som genom 1600-tals-förordningar till namnet ersatt det äldre mälardalsmåttet fat, användes sålunda i nämnda tabellsamling som det allmänt brukade rymdmåttet för varuutbytet inom det svenska riket.

Efter nyss anförda "Anmärkning" följa 8 tätt tryckta sidor med tabeller med olika länders och storhandelsstäders mått omräknade i svenska kappar. Här kan det naturligen ej bliva fråga om att återge dem alla, utan endast några valda exempel från Nord-Östersjö-handelsområdet må anföras:

Amsterdam: en läst = 637 kappar; en ton = $29\frac{1}{2}$ kappar.

Bremen: en läst = 40 Scheffel = $620\frac{2}{3}$ kappar.

Danzig: en läst = 60 Scheffel = 960 Mätze = $636\frac{1}{8}$ kappar.

Emden: en läst = 15 tunnor = 120 Scheffel = 626 kappar; en tunna = $41\frac{2}{3}$ kappar.

Hamburg: en läst = 30 Scheffel = 60 Fass = 690 kappar, en Scheffel = 23 kappar;

en tunna kalk = $34\frac{1}{2}$ kappar; en tunna sjösalt = $40\frac{10}{11}$ kappar.

Holstein: en tunna kungliga måttet = 3 Scheffel = 27 kappar;

en tunna furstliga måttet = 3 Scheffel = $25\frac{3}{4}$ kappar;

en tunna junkermåttet = 4 Himte = $28\frac{3}{4}$ kappar.

Königsberg: en läst = 24 tunnor = 637 kappar; en tunna = $26\frac{1}{2}$ kappar.

Köpenhamn: en läst = 12 tunnor = 96 Scheffel = 384 Viertel = $364\frac{1}{3}$ kappar;

en tunna = $30\frac{1}{3}$ kappar;

en salttunna = 176 potter = $37\frac{1}{10}$ kappar;

en smörtunna = 136 potter = $28\frac{2}{3}$ kappar;
 en norsk tjärtunna = 120 potter = $25\frac{1}{4}$ kappar.

Libau: en läst råg = 48 Loof = 656 kappar;

en läst havre = 60 Loof = 820 kappar; en Loof andra varor = $13\frac{2}{3}$ kappar.

London: en läst = 10 quarters = 80 bushels = $62\frac{2}{3}$ kappar;

en bushel = 4 pecks = 8 gallons = 16 pottles = 32 quarts = 64 pints = $7\frac{1}{2}$ kappe.

Lübeck: en läst råg = 8 Drömt = 24 tunnor = 96 Scheffel = 384 Fass = $699\frac{4}{5}$ kappar;

en tunna = 4 Scheffel = 16 Fass = $29\frac{1}{6}$ kappar; en Scheffel = 4 Fass = $7\frac{1}{4}$ kappar;

en Scheffel havre = $8\frac{1}{3}$ kappar.

Narva: en läst = 24 tunnor = 96 fjärdingar = 768 kappar = 849 svenska kappar; en tunna = 32 kappar = $35\frac{1}{3}$ svenska kappar.

Pernau: en läst = 24 tunnor = 48 Loof = 192 Kulmit = $663\frac{1}{3}$ kappar.

Reval: en läst = 24 tunnor = 72 Loof = $619\frac{2}{3}$ kappar.

Riga: en läst råg = $22\frac{1}{2}$ tunna = 45 Loof = 270 Kulmit = 640 kappar;

en läst vete, korn = 24 tunnor = 48 Loof = 288 Kulmit = $682\frac{1}{2}$ kappar;

en läst havre = 30 tunnor = 60 Loof = 360 Kulmit = $853\frac{1}{5}$ kappar;

en tunna havre = 2 Loof = 12 Kulmit = 54 kannor = 108 stop = $28\frac{3}{8}$ kappar.

Stralsund: en läst = 8 Drömt = 32 tunnor = 96 Scheffel = 384 Fert = $816\frac{1}{5}$ kappar.

Sverige: en tunna = 2 spann = 4 halvspann = 8 fjärdingar = 32 kappar = 56 kannor. Se ovannämnda "Anmärkning".

Wismar: en läst = 8 Drömt = 96 Scheffel = 802 kappar, en Scheffel = $8\frac{1}{3}$ kappar.

Till och med ett sådant utdrag som ovan avtryckta sammanställning ur Jöranssons Tabeller ger naturligtvis mycket att tänka över. Det ligger mycken ekonomisk historia förborgad bakom dess siffror. Det första intrycket blir givetvis: hur kan det vara möjligt, att en tunna efter några århundraden differentierats på ett sådant sätt, att den fått ett skiftande värde på alla de stora marknadsplatserna runt Nordsjön och Östersjön? Såsom ovan betonats har tunnans sent kommit in i detta marknadsområde och således sent införlivats med de då sedan gammalt existerande värdesystemen. Tunnans relation till den gamla grosshandelsräkneenheten på varje plats, lästen eller motsvarande, har man ej haft anledning att ändra och väl knappast ej heller relationen till de verkliga minuthandelsrymdmåttarna på de skilda orterna, utan det är först sedan konjunkturen på varje plats fastlåst tunnans inom varje varuslag i den

där brukade räkneserien, som motsatserna emellan tunnmåtten på de olika marknadsorterna framträtt och som resultat givit, vad tabellutdraget återger. Så länge olikheterna voro så stora, var det naturligtvis för köpmännen förordat med ett ej ringa besvär att hålla ordning, men sedan man övergått till penninghushållning, blev det enklare: man mätte och räknade varan och betalade försäljningsshammens dagspris. Utvecklingen gick i de olika städerna mer eller mindre fort, men den starka ökningen i varuutbytet var den mäktiga faktor, som till slut bröt ned allt motstånd mot den nya ordningen.

Vi ha sett, att Chr. L. Jöransson utvalt kappen som den säkra relationsgrunden för angivandet av främmande spannmålsmåttets storlek i Sverige. I hans ögon var således detta minuthandelsmått det säkraste han kunde välja. Grosshandelsmättet tunnan, som han närmast ansåg kunna komma ifråga, utmönstrades, därför att tunnan inom de olika varuslagen var olika stor men kappens volym fix. Då man sedan kände antalet kappar på tunnan inom de olika varuslagen, var det sedan bara att multiplicera. Ehuru en epigon till det medeltida tänkandet har Jöransson löst problemställningen som en praktisk man.

Förutsättningen är givetvis, att kappen varit den fixa volym, som han antagit att den skulle vara. Därpå skulle man emellertid kunna starkt tvivla, när man studerar "Nordisk Familjebok", som mer än en mansålder varit källan för det svenska folkets encyklopediska vetande. I denna har nämligen en icke signerande författare fört pennan och lämnar (första upplagan, band 16, art. tunna) följande upplysningar: "Till följd av det oeffterättliga tillstånd, vari mått- och viktsystemen befunno sig före år 1855 (då utkom en kunglig förordning) hade man minst fem olika måltunnor för torra varor." Han meddelar, att för smör, mjöl m. fl. varor en tunna var = 4 fjärdingar = 8 åttingar = 48 kannor (1,256 hl.), en kanna = 2,53 liter. Vid spannmålshandel var en struken tunna, löst mål = 2 spann = 8 fjärdingar = 32 kappar (å 1 $\frac{3}{4}$ kanna) = 56 kannor (1,47 hl.), en kanna = 2,624 liter; av bränd kalk och salt en tunna = 2 spann = 8 fjärdingar = 32 kappar (å 1 $\frac{55}{64}$ kanna) = 59 $\frac{1}{2}$ kannor (1, 56 hl.), av vete, råg, havre etc. en tunna fast mål, rågad tunna = 2 spann = 8 fjärdingar = 32 kappar (å 1 $\frac{31}{32}$ kanna) = 63 kannor (1,65 hl.) samt av malt en tunna = 2 spann = 8 fjärdingar = 32 kappar (å 2 $\frac{5}{64}$ kanna) = 66 $\frac{1}{2}$ kanna (1,74 hl.).

Enligt denne representant för den matematiska skolan skulle således vid 1800-talets mitt i Sverige varit i bruk kappar om 1 $\frac{31}{32}$ kanna, om 1 $\frac{55}{64}$ kanna, om 1 $\frac{3}{4}$ kanna och om 2 $\frac{5}{64}$ kanna. Till dessa kappar kan läggas åtminstone ännu en. Samtidigt med dessa tunnor har man nämligen haft en sådan på 18 kappar, med vilken man mätte upp frukt. Huru stor volymen på kappen till denna tunna borde ha varit enligt författaren i "Nordisk Familjebok", vågar jag icke ens gissningsvis föreslå.

Hade nämligen denne författare gjort ett besök i Stockholms hamn eller på något salutorg och begärt att få någonting mätt med sina matematiska kappar, skulle han säkerligen av torgmadamerna mottagits med idel förvåning, ty dessa kände endast till en kappe, vederbörligen krönt. Där var man nämligen van att besörja varuutbytet på ett mycket enklare vis än med matematiska formler. På torget visste envar, att om man skulle sälja en tunna spannmål på 32 kappar eller en tunna äpplen på 18 kappar, så mätte man upp erforderligt antal med den kappe man hade. Tunnan var nämligen ej längre en värdeenhets utan hade blivit ett rymdmått, olika stort för olika varor.

Från den medeltida tankegången hade man ärvt tunnan som värdeenhets, men då den ej längre var en värdeenhets, betydde den endast ett visst antal kappar av den vara, som uppgavs. Tiderna hade nämligen förändrats från den tid, då den i London bakade standardbullen alltid kostade en halv penny. På 1800-talet växlade priset. Kappen var en given volym, som inom varuslaget efter dagens värde betalades olika. Detta är den stora omläggningen inom det ekonomiska livet, som brutit sig fram. När denna omläggning i tänkandet en gång verkligen genomförts, så måste man inse vad som inträffat och — om man vill förstå densamma — icke tillämpa för tankegången främmande synpunkter.

Summary

Some Remarks on Weights and Measures of Scandinavia in the Middle Ages.

Last year a new book about mediæval Weights and Measures, Nordisk Kultur bd XXX, was published in Sweden. The author of the essay does not quite agree with the authors of the book. As an example of mediæval ways of thinking he relates how in the fourteenth century the Mayor of London every year at Michaelmas, when the harvest was completed, decided how big the loaf should be that all the bakers of the town should sell for half a penny during the following year. Another example is taken from the Teutonic Knights in Prussia, who prescribed that every "scheffel" should cost the same all over the country, and decided that smaller measures should be used in the towns on the coast and bigger ones the farther from the coast the towns were situated.

As an example of the difficulty to know anything about an item of measures in the Middle Ages is related how in the same district of Sweden

and in the same year one "tunna" of corn sometimes meant 48 "kannor", sometimes 56 units of the same measure of quantity, dependent on the kind of tax in which the "tunna" was included.

Naturally the retail trade had small fixed weights and measures for every standard ware, but the relations of these to the units of the wholesale trade were influenced by several facts, which as a rule do not appear in the written documents. Because of this the translating of the bigger weights and measures of the Middle Ages into litres and kilograms must be very confusing.

A part of the essay attempts to prove that the valuation of land, and consequently the taxation, in the Middle Ages in Scandinavia did not depend upon the area, but upon the appreciation of the normal produce of it. Also the terms used to describe the value of land refer to the produce, not to the area.

The last part of the essay deals with the "tunna", a Hanseatic measure of dry goods that was introduced into Scandinavia in the late fourteenth century. It intermingled with the earlier system of counting, and during the following centuries it took a central place in economic life. Times changed, points of view changed, money came into general use, but the "tunna" remained, containing a different number of "kappar" in Sweden and of "skäppor" in Denmark, varying with the different kinds of standard wares.

Häringe slotts byggnadshistoria

*En undersökning rörande ledning och organisation
av ett slottsbygge under stormaktstiden*

Av Tord O:son Nordberg

När Gustaf Horn den 28 april 1628 — samma år som han utnämndes till fältmarskalk och ingick äktenskap med Kristina Oxenstierna — erhöll Häringe i förläning, var den gamla slottsbyggnaden i ett så ruinerat skick, att den icke kunde bebos. En helt ny byggnad planerades, men det skulle dröja många år, innan planerna sattes i verket, och tills vidare uppfördes endast en träbyggnad om fem rum¹ såsom bostad för slottsherren och hans familj vid deras besök på platsen. Kriget i Tyskland och den långa fångenskapen hindrade fältmarskalken från att styra med sitt hus. Först efter Westfaliska freden, då Horn blev generalguvernör i Livland och sedermera riksmarsk och president i Krigskollegium, kom arbetet ute på Häringe i gång. Men rikets tjänst lämnade icke heller nu fältmarskalken tillfälle att personligen närvara vid och driva på byggnadsarbetet vid Häringe.

Det blev Horns betrodde kamrerare i Stockholm, Erik Nilsson Klint, som i stället fick taga hand om den saken liksom så mycket annat av fältmarskalkens angelägenheter. Hur duglig och trogen i sin tjänst nu än Klint var, drog arbetet med den nya byggnaden ut på tiden i många år. Det var inte lätt för en kamrerare att styra bråkiga och slarviga hantverkare, och det var för resten inte lätt att få tag på några, som dögo något till vid denna tid, när rikets alla höga herrar tävlade om dem och överbjödö varandra för att försöka anställa dem vid sina många planerade eller pågående byggnadsföretag. Ett företag av denna art var ju också då för tiden en kamp mot en omild natur i ödemarksbygd, vars svårigheter vi med våra transportmöjligheter och tekniska hjälpmedel knappast kunna göra oss en föreställning om. Häringe låg visserligen endast några mil från huvudstaden. Huru annorlunda avståndet och förhål-

¹ Rörande denna byggnad se nedan s. 248.

Fig. 1. Inteckningsbankens hus, Stockholm; fasad mot Gustav Adolfstorg och Fredsgatan. Det snedstreckade partiet utmärker den ännu kvarstående byggnadskroppen från det gamla Hornska palatset, med de ännu (under putsen) kvarsittande hörnkedjorna av natursten. Horns palats var sålunda tre våningar högt (bottenvåning och två våningar); fasaden, som sträckte sig fram till Malmstorgsgatan, omfattade en längd av sju fönsteraxlar. Uppmätning vid husets restaurering 1933. Stockholms stadsmuseum.

landena dock voro i mitten av 1600-talet, få vi en god bild av i några rader i ett brev från Klint till Horn den 28 oktober 1653. "Hushållet vid Häringe är vid förrigit esse" efter den farsot som härjat, skriver han och tillägger: "allenest att vargarne begynna mycket gästa fåren, att nu 7 st. i alles äre till döds revne och 3 illa skadde".

Klint, som hade sin varelse i det Hornska palatset, nuvarande Inteckningsbankens hus vid Fredsgatan i Stockholm,² måste också brevväxla med sin herre, som oftast befann sig på andra sidan Östersjön, om allt som rörde bygget, och postgången på den tiden medförde oberäknliga uppskov och förseningar i arbetets bedrivande. Tack vare denna brevväxling, som ännu finnes bevarad,³ kunna vi i detalj följa hur Häringe slott kommit till.

² Det gamla 1600-talspalatset påbyggdes en våning och förändrades 1757 och har under 1800-talet upprepade gånger om- och tillbyggt. Yttermurarna av det Hornska palatset med sina i natursten huggna hörnkedjor finnas emellertid — såsom framgick vid den i samband med den senaste restaureringen år 1933 företagna undersökningen — bevarade till tre våningars höjd, fig. 1.

³ Skrivelser till Gustaf Horn från Erik Nilsson Klint, Wijksamlingen, Riksarkivet. Denna brevsamling har även använts av förf. i En stockholmskrönika från mitten av 1600-talet, i S:t Eriks årsbok 1937.

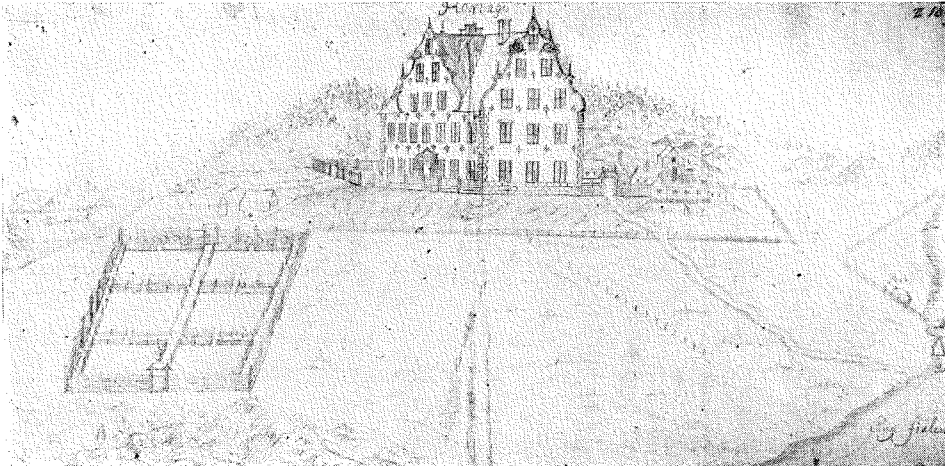

Fig. 2. Häringe omkr. 1660. Teckning av Erik Dahlbergh för Sveciaverket. Kungl. Biblioteket.

1. Byggnadshistoria.

På våren och försommaren 1651 var lantmätaren Nils Welamson Björckman ute vid Häringe för att mäta platsen för det nya huset. "Lantmätaren är kvar vid Häringe", skriver Klint den 13 juni, "att dela ägor". Så snart en gammal byggning är rivn, skola bönderna begynna gräva för källaren och murmästaren börja med grunden. "Om onsdag följer ock Anders Torstensson⁴ där ut att rätt visa murmästaren huru han murarna i deras linje skall sätta och sedan huru sig bäst skall lämpa att bygga". Torstensson kom emellertid inte ut förrän den 23 juni, då han "utstakade stenhuset i vinkel nämligen långvägen på 48 alnar och gaveln på 25 alnar". Till grävningens arbetet för källaren måste dalkarlar anställas; bönderna räckte inte till för detta arbete.⁵

Den sista juni reste Nils Welamson Björckman från Häringe till det Hornska Meldala i Finland, för vilket han gjorde ritningar, varefter han på nyåret 1652 fortsatte till Malla i Estland. För nybyggnaden där uppgjorde han enligt Horns anvisningar ritningar och ledde själv arbetet på bygget under de närmaste åren.⁶ Innan Nils Welamson lämnade Häringe, hade han emellertid också "gjort avritningarne på huset vid Häringe". Klint var dock inte riktigt nöjd med hans arbete. "Uti 3 dagar höll han oppå att taga Häringe

⁴ Klint till Horn den 13 juni 1651.

⁵ Klint till Horn den 27 juni 1651.

⁶ Skrivelser till Gustaf Horn från Nils Welamsson Björckman, Wijksamlingen. Björckman lämnade 1656 på egen begäran Horns tjänst för en konduktörsbeställning hos Kungl. Maj:t.

huset i vinkel och kunde icke få det i vinkel, varutav jag nästan tvivlar om han sig på lantmäteri rätt väl förstå skall," skriver Klint till Horn den 7 juli 1651 och tillägger, att han var synnerligen långsam i sitt arbete. Med avmätningen av en åker och äng höll han på i åtta dagar, och "när han kom till skogen så kunde han icke gå rågången."

Grävningen för källaren hade kommit i gång men avstannade i mitten på juli. Arbetet vid Häringe står nu helt stilla, skriver Klint den 18 juli; bönderna äro ute på åker och äng. På hösten hade schaktningen emellertid återupptagits. Då de fyra "karlar, som betingat om källargrävningen", inte kommo någon vart, hade Klint nu gjort upp med sju dalkarlar härom.⁷ Enligt räkenskaperna träffades emellertid avtal med tre karlar att för 100 daler kopparmynt "gräva grundvalen under stenhuset vid Häringe", och de erhöilo den 12 december en del av sin betalning. Den 7 november kunde Klint meddela sin herre, att grävningen kommit så långt, att ungefär en fjärdedel av hela källaren var utgrävd; vid "översta" sidan hade man kommit så djupt, "som brunnen är". "Uti gamle källaren", tillägger han, "så vitt som den bliver utom huset, så haver jag låtit murmästaren göra en liten förlorat källare, däruti gårdsfolket sitt dricka kunne hava över vintern". Den nya byggnaden uppfördes sålunda på samma plats som en äldre ekonomibyggnad.

Redan 1651 träffades också avtal med murmästaren Hans Buhr⁸ att uppföra den nya byggnaden. Till mästern Hans, "som skall begynna bygga stenhus vid Häringe", utbetalades den 17 juni i handpenning 14 tunnor smör, en tunna salt, 4 tunnor mjöl, 4½ tunnor (?) humle, 8 tunnor fläsk. Det enda arbete han under året utförde var emellertid den ovan nämnda förlorade källaren.

Under vintern framfördes material till den nya byggnaden. Det under år 1651 i tegelladan vid Häringe brända teglet staplades upp i ett "brädhus", som uppfördes mellan "planket" och "stora byggnaden" på den sidan, "som vetter ifrån mangården". Bjälkar och spiror skulle köras fram av bönderna.

På nyåret 1652 begav sig Klint ut till Häringe för att ordna med vinterkörsorna. 70 bjälkar voro då levererade. Man arbetade nu med att "bränna berget bort, som ligger inne i källaren". Så snart detta blivit gjort, skulle murmästaren "stensätta med gråsten".¹⁰ Den 20 februari omtalas, att murmästaren nu håller på att sätta grundvalen. Men åtta dagar senare fann Klint vid ett nytt besök på Häringe (enligt skrivelse den 5 mars), att murmästaren ännu höll på att bränna bort berget, "och går härmed långsamt, medan det ett gråberg är". Gråsten fanns nu framfört så mycket som kunde behövas till

⁷ Klint till Horn den 10 oktober 1651.

⁸ Skrivs även Buhr, Bour och Bur.

⁹ Häringe gårdsräkning 1650. Riksarkivet.

¹⁰ Skrivelser till Horn den 9 och 15 januari 1652.

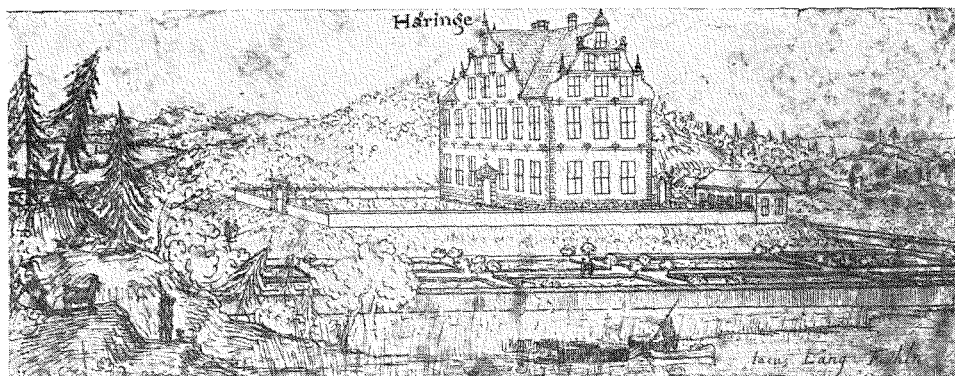

Fig. 3. Häringe, tuschteckning, förlagan för kopparsticket av J. Le Pautre 1670 i *Svecia antiqua et hodierna*, Kungl. Biblioteket. Proportionen mellan höjden från marken till taklisten och höjden från denna list till gavelspetsarna har ändrats. I verkligheten och på teckningen (se fig. 2) voro gavelröstena högre än yttermurarna.

grunden och källaren samt 97.000 tegel. Rådmannen Johan Eriksson i Stockholm¹¹ hade på Klints begäran gjort upp ett fullständigt förslag på materialierna, som erfordrades till Häringebyggningen.¹² Enligt detta förslag skulle det åtgå 270.000 tegel. Då under sommaren endast 40.000 tegel tillslagits, måste sålunda 133.000 tegel skaffas från annat håll.¹³ Om byggnadsarbetet skulle kunna fortsättas, hade man nu under vintern bort tillsåga och förfärdiga dörr- och fönsterkarmar.

Horn hade hemställt, att Klint skulle låta murmästaren göra en "avritning huru han förstår att anlägga huset".¹⁴ Klint skickade nu denna avritning till fältmarskalken den 20 februari. Då emellertid brevet härom tydligen icke nått adressaten, sände han den 19 mars på nytt ritningen, försedd med en "scala ulnarum därmed man kan mäta muren, huru tjock han förmener att anlägga muren, så ock vidden och längden på huset".

I samma brev tillägger Klint: "Emedan murmästaren i år har gjort ett litet gagn, ty vele E. grevl. Excell:ce nådigt resolvera, om han ock sin fulle lön, som han blev lovet, bekomma skall".

En vecka senare, den 26 mars, hade Klint erhållit Horns beslut om "disseignen på Häringe-huset" och order att låta murmästaren i enlighet härmed "inrätta fundamentet till huset". Vissa förändringar skulle vidtagas i det

¹¹ F. 1598, rådmän 1643, d. 1668 och begravd i Jakobs kyrka. Han uppförde till stor del av egna medel Johannes träkapell. Se Stockholms rådhus och råd, II, Sthlm 1915, 177 f.

¹² Skrivelser till Horn den 25 december 1651, den 2 och 9 januari och 26 mars 1652.

¹³ Skrivelser den 13 och 19 mars 1652.

¹⁴ Klint till Horn den 20 februari och 13 och 19 mars.

förslag, som uppgjorts. Bland annat skulle muren sättas "2 alnar längre ut på den ändan som källaren är, därpå han arbetar".

Klint fick emellertid också order att konferera med rådmannen Johan Eriksson och ingenjören Anders Torstensson, "både att murmästaren inga fauter gör som det att allt efter arkitekturen sker med fönster, dörrar och annat." Och detta uppdrag visade sig vara synnerligen besvärligt. Anders Torstensson låg nämligen svårt sjuk och Johan Eriksson hade just förlorat sin hustru.¹⁵ Klint vände sig då i stället till den förnämsta arkitekten i landet på den tiden, Jean de la Vallée. "Lavale talte jag med igår," skriver Klint den 27 mars, "och lovade sig att vilja följa mig till Häringe uti påskhelgen, förr kunde han ingen tid hava för de logementer som för H. K. M. här på slottet ändras". Han lämnade emellertid ritningen på huset till de la Vallée.

Den 2 april hade Klint äntligen fått tala med Johan Eriksson. Denna hade därvid meddelat, att huset "blir starkt nog", om "yttersta muren" göres 2 1/2 sten tjock nedtill och 2 sten tjock upptill, "så ock längs gångarna 2 neder och 1 1/2 sten uppe och de som skilja kamrarne åt 1 1/2 sten tjocke neder och 1 sten uppe. Gavlarna håller han likast att låta göra sådana som herr Per Sparre på sitt hus haver. Desslikes att nedervåningarne bliva 13 fot höge och övervåningarne 14 fot". Han avrådde emellertid bestämt från att inlägga spännbjälkar, "ty han föregav att de skulle fördärva hela huset. Eljest förmente han väl stå, om E. grevl. Excell. ville låta välva emellan bägge nedersta husportarna." "Om proportionerna av fönstren håller Johan Eriksson allt gott och i allt annat nyttigt vara som E. Grevl. Excell.:ce uppsatt."

Torstensson var fortfarande sjuk och de la Vallée strängt upptagen på slottet.¹⁶ "Ännu haver jag icke fått Lavalle att göra avritningen ren, säger sig icke hava tid före helgdagerne och Anders Torstensson är illa till pass," meddelar Klint den 16 april.

För att inte arbetet skulle stanna, måste Klint bege sig ut till Häringe och lämna murmästaren anvisningar om de förändringar i bygget, som Horn beslutat, samt för att ordna med erforderliga materialier. Sista dagarna i mars var han därute och "underviste mr Hans murmäster om de förändringar som äre på disseignen av huset." Grundvalen var lagd på den sidan, som låg åt bagarstugan, och arbetet pågick med grunden på den sidan, "där brunnen var." Han beställde nu om att murmästaren på den "ändan som vetter utföre" och där källaren skulle byggas skulle "taga in till huset 2 alnar, som befallt var", d. v. s. huset skulle förlängas 2 alnar. "Emedan där är ett högt berg, där som muren måste gå fram, så haver mr Hans nog att göra i två eller tre veckor, innan han hinner att bortbränna berget," skriver Klint den 2 april. Och den

¹⁵ Klint till Horn den 26 mars 1652.

¹⁶ Klint nämner härom den 26 och 27 mars samt den 2 och 16 april 1652.

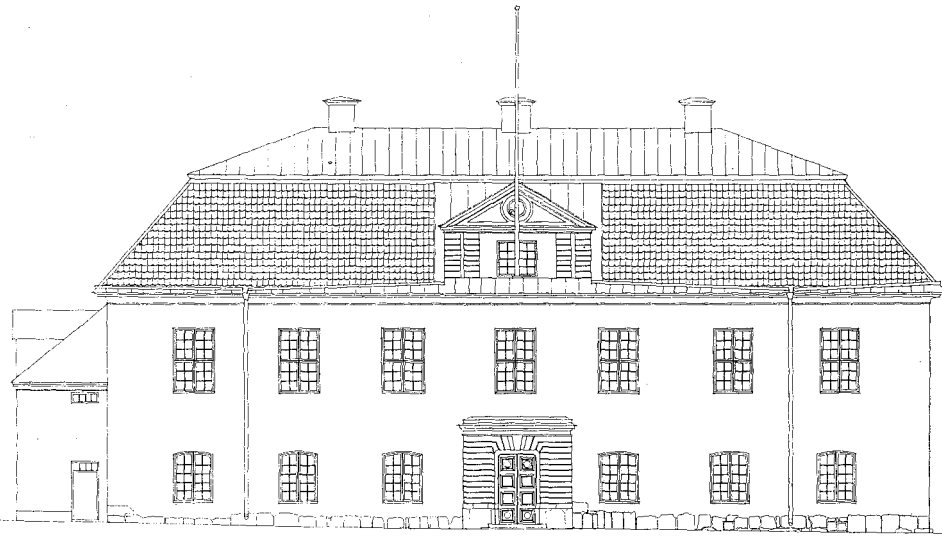

Fig. 4. Häringe. Fasaden mot norr, uppmätning 1922. Vid östra gaveln modern tillbyggnad. Efter Svensk arkitektur III, Uppsala 1928.

9 april meddelar han, att grundvalen ännu inte blivit färdig, "för det att ännu mera måste avbrännas oppå det berget, som är mot gamle källaren. Och hade man icke skolat längre utdraga huset, så hade nog varit avbränt. Men nu måste 2 aln. mera ut åt hela berget undan för muren bortbrännas." Bönderna voro emellertid besvärade av murarbetet, och murmästaren var heller inte nöjd med deras prestationer. Tre karlar engagerades för att biträda med bortbrännandet av berget, och murmästaren fick dessutom några karlar till hjälp.

Med byggnadsmaterial var det också besvärligt. Gråsten kunde visserligen tagas från den gamla raserade byggnaden, men det var rätt så svårt att få den kluven och jämnhuggen ute vid Häringe. Tegel, trävirke m. m. däremot "vill än behövas, som i sommar måste skaffas. Om man icke alle materialier förut skaffar så måste man dem dubbelt betala." Klint fruktade sålunda, att man under året icke kunde komma längre med huset än med grundvalen och källarvälvningen. Johan Eriksson hade rätt honom att beställa färdiga dörr- och fönsterkarmar i Stockholm av Sigfrid Mälare(?) eller någon annan snickare. Trapp- och golvsten samt portaler och "skorstenaar" kunde icke nu som förr beställas från Öland, "ty det är Hans Kungl. Höghet (Karl Gustav) förbehållet." Om portaler och "skorstenaar" skulle han i stället "handla" med Hans Nyman från Gotland, och till trappsten skulle han skaffa skärgårds-sandsten. Till taket skulle spån anskaffas; Johan Eriksson hade framhållit, att spåntak var det bästa.

I följande brev av den 9 april 1652 återkommer Klint till portalerna och de huggna spisarna av gotlandssten, om vilka han nu talat med Kristoffer Nyman. Stenhuggaren Kristian Funt¹⁷ hade emellertid erbjudit sig att utföra arbetet billigare än någon annan och bestämt avrått Klint från att handla med Nyman "särdeles om någre huggne stenar, förmenandes att stenhuggarna i Gotland äre icke annat än bönhaser och kunna ingen sten rätt hugga. Föras de huggne stenar över, så stötas mest hörnen bort. När de ock överkomma så vill ingen mästare dem uppsätta härifrån Stockholm."

Klint hade med anledning härav hört sig för om gotlandsarbetenas kvalitet och tydligen fått bekräftelse på Funts utsagor. Och Funt hade fått de bästa rekommendationer. "Denne Kristian Funt haver arbetat alltid hos Len-nart Torstensson och eljest håller rikskanslären mycket av honom. Skall ock bättre förstå sine saker än Wendel."¹⁸ Johan Eriksson säger, att Funt är "den bäste stenhuggaren som här är i Stockholm." På Johan Erikssons och Anders Torstenssons inrådan hade Klint ackorderat med Funt och tillsammans med honom gjort ett förslag. Till portaler och spisar erfordrades 1000(?) fot ohuggen gotlandssten och till "torn på gavlarne" 200 fot; dessutom skulle en sockellist huggas av samma sorts sten. Funt begärde att få hugga portalerna och spisarna i Stockholm, "emedan han illa kan hålla gesäller vid Häringe". För 100 fot gotlandssten ohuggen begärde han icke annat än sina utlagda penningar, 9 riksdaler. Ölandssten skulle han leverera till Häringe under sommaren, okantad golvsten och okantad rug-golvsten à ½ daler kopparmynt alnen, trappsten om 3—2 ½ alnar à 2 daler. Färdig huggen sandsten kostade 1 ⅛ daler per aln. Klint sände en kopia av detta förslag till Horn och begärde få veta, om "E. grevl. Excell:ce vele nådigt hava vapner över portalerna även som här i Stockholm är, eller ock att någre kronementer oppå spisarna bliva skole." Han kunde inte dröja längre (den 16 april) att "handla" med stenhuggaren, ty om "sten icke förskrivs i tid, så köpes den bäste om våren bort och man får intet annat än bulen sten, som om hösten brytes och icke duger att arbeta."

Allt syntes nu vara på god väg med bygget ute vid Häringe. Men på försommaren kom ett oväntat hinder i vägen; arbetena avbrötos och fingo ligga nere under resten av året. En svår farsot härjade på sommaren 1652 över hela landet. "I natt är greve Fredrik Stenbock här i Stockholm blivit död så ock kammarherren Tijsenhusen," skriver Klint den 30 juli. "Fältherren och Paikel äre ock fast ille sjuke." Fru Agneta Horn var nu bättre, men hennes ena son hade avlidit. "Samma klagan höres kring hela landet och i städerna." På Häringe står illa till, där äro blott en fiskare, en dräng och fatburshustrun

¹⁷ Om Kristian Funt eller Pfundt se Göran Axel-Nilsson, Storhetstidens portalskulptur i gamla Stockholm, i S:t Eriks årsbok, 1935, s. 54 ff.

¹⁸ Stenhuggaren Johan Wendelstam, vilken tidigare använts för en del uppdrag av Horn.

på benen. Och redan i början av juli hade murmästaren Hans Buur ryckts bort av döden. Han begravdes på Västerhaninge kyrkogård. Horn betalade kyrkoherden 1 riksdaler "i likstod för murmästaren" samt för bärarna.¹⁹

Det gällde sålunda nu att skaffa en ny murmästare, och detta viktiga uppdrag skulle Horns svärson Lars Kruus²⁰ ombesörja. Först i slutet av juli kom emellertid Kruus ditut för att besiktiga det utförda arbetet. Han skulle sedan "ackordera" med "m. Hans murmäster" om fortsättningen. Hustruns sjukdom och den lille sonens död hindrade honom emellertid under de närmaste veckorna att ordna upp saken. "I måndags följde jag h. Lars Kruus och mr Hans murmäster till Häringe", skriver Klint den 13 augusti, "att bese platsen där huset skall komma att stå och huru vida Hans Buur med murningen var kommen".

Redan den 13 juli hade Klint meddelat Horn, att med murningen vid Häringe "är nu till dato intet vidare kommet än att en sträckmur, som vetter åt brygghuset, är så hög uppsatt, som den behöves, och den andra gent emot är half uppsatt, sedan han två gånger är nederriven för vinkelens skull; mer är där icke murat. Och det största arbete, som där är gjort, så är vid bränningen gjort."

Vid den besiktning, som nu gjordes i augusti (enligt brevet av den 13 augusti), visade det sig, att Hans Buurs arbete var odugligt. "Den muren, som m. Hans Buur uppsatt hade, ogillades, och vill denne m. Hans icke våge oppå den grunden något hus, utan måste rivas upp. Ty där är allenast på bägge sidor om muren uppsatte store gråstenar och mitt i muren är fyllt med grus och sombligstädes, att man kan sticka ett spanskt rör in i muren."

Den gode mäster Hans Buur var sålunda en mindre pålitlig person, och det får väl närmast betraktas som tur i oturen, att han inte hade hunnit längre, innan klåperiet blev avslöjat. Det förefaller emellertid, som om Klints misstankar väckts redan tidigare, när Buur måste riva en del av muren och inte kunde få den "i vinkel". Han hade tydligen talat med Johan Eriksson härom, och dennes svar delger han Horn i skrivelsen den 2 april. "Om murmästaren synes honom (Johan Eriksson) icke difficultera kunna, sedan huset av en annan i vinkel satt blivit".

Den nye murmästaren ansåg det nödvändigt att "bränna undan" ännu mera i källaren och dessutom något av "klinten på berget ovanför". Arbetet härmed skulle omedelbart igångsättas av gårdsfogden. Den gråsten, som fanns, dög icke att klyva, varför i stället sandsten borde skaffas. En vecka tidigare, den 7 augusti, hade just från Öland anlant till Häringe 215 alnar "skurad" golvsten, 148 st. rug-golvsten och 125 st. trappsten. På grund av den svåra farsoten

¹⁹ Räkning för Häringe gård 1651. Riksarkivet.

²⁰ Gift 1648 med Agneta Horn.

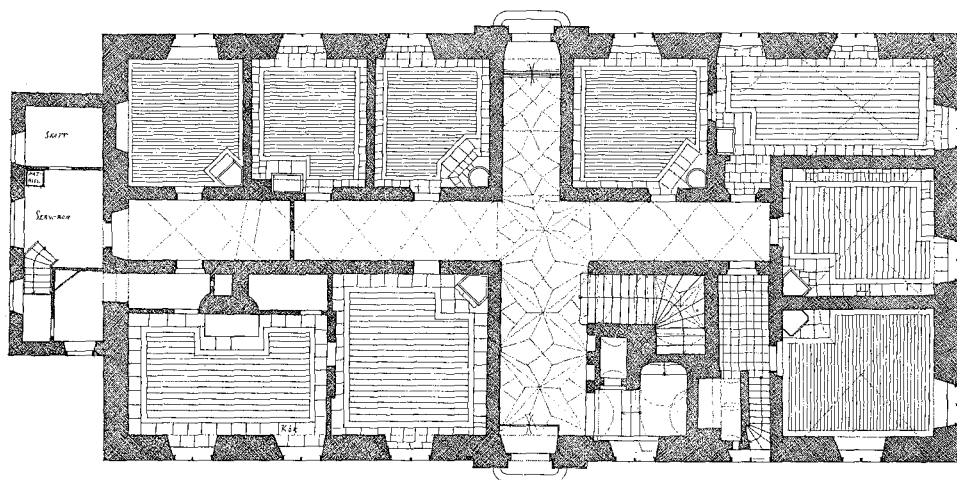

Fig. 5. Häringe. Plan av bottenvåningen; uppmätning 1922. Efter *Svensk arkitektur III*, Uppsala 1928.

under sommaren hade icke mer än 50.000 tegel kunnat brännas det året i tegelladan på Häringe. Den nye murmästaren skulle uppgöra ett nytt förslag på erforderliga materialier.

Vid de underhandlingar, som nu vidare fördes med honom, visade det sig emellertid, att han begärde ett väl högt pris. Lars Kruus vände sig då i stället till en yngre murmästare, som arbetat på hans egen gård Sätuna och som han "förmener bekomma fast villigare och för bättre köp än mr Hans murmästare."²¹ Icke heller denna underhandling ledde till något resultat. I februari påföljande år hade Kruus i stället vidtalat tre murmästare, som arbetade tillsammans. Dessa hade i början av februari rest ut till Häringe för att titta på arbetet,²² men det drog ut på tiden innan någon överenskommelse träffades. I början av mars månad kunde Klint meddela, att de erbjudit sig att mura huset och hålla sina egna hantlangare för 1000 riksdaler. I detta pris ingick också, att de skulle riva upp den gamla grunden och lägga ny. "Men värst är att desse äre icke av någre medel att H. Höggrevl. Exc:ce kunne komma till sitt skadestånd om de någon faut begå," tillägger Klint. Han har tydligen blivit vis av skadan. "Haver ock jag talat med mr Hans åldermannen, vilken nu ligger sjuk och gärna vill taga murarbetet an vid Häringe om han bliver bättre, och det för det billigste köp, det han icke kan säga, förr än han får se platsen. Den murmästaren som m:r Thomas remsnidares hus byggt haver är

²¹ Klint till Horn den 24 december 1652.

²² Klint till Horn den 4 februari 1653.

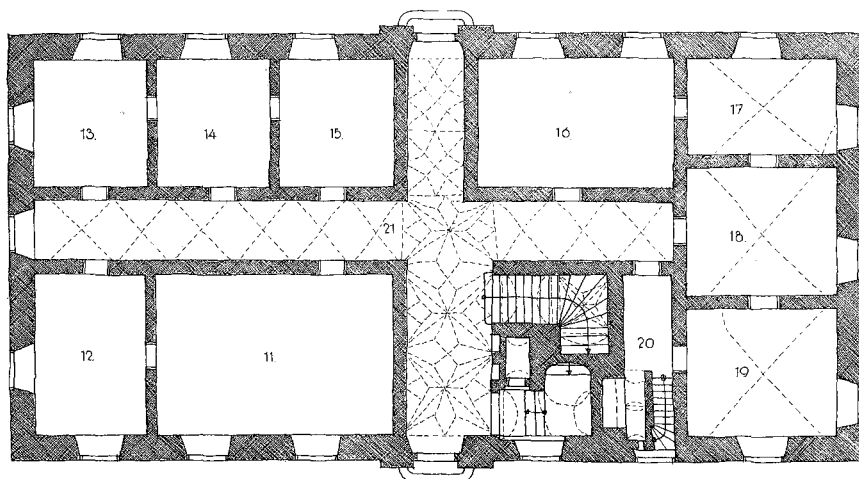

Fig. 6. Häringe. Rekonstruktion av bottenvåningens ursprungliga utseende.

nu död, och mr Mårten murmästare gör allestädes fauter oppå det arbete han sig företager.”²³

Under tiden medan dessa underhandlingar pågingo sökte Klint erhålla besked och beslut om en mängd detaljer. Den 30 augusti 1652 frågade han sålunda, om dörrar samt dörr- och fönsterkarmar skulle beställas, var de skulle göras och huru höga och vida de skulle vara. Skulle allt bliva gjort som i huset i Stockholm?

Som svar på dessa förfrågningar sände Horn den 21 november till Klint ”avritningen och designationen oppå Häringehuset”. Klint skickade emellertid ritningen tillbaka den 24 december, ”eftersom jag den förr i händer haver.” ”Och felte mig icke annat än en förteckning av de rummen, som välvas skulle och varest bakugnen måtte muras. Och ehuru väl jag först icke annat förstått haver än bägge kamrarne för gaveln, littera A tecknade, skulle välvas, så finner jag dock i denne avritning, att de 3 kamrarne vid andre gaveln, noterade litt D, skole välvas och att bakugnen i den nordligaste kammaren är förordnat, vilket i den förrre avritningen som jag haver, icke specificeret är. Och därför behöver i den saken intet nu mera E. Grevl. Excell:ce att besvära, så framt ännu icke någre fler förändringar ske skole, dessförinnan att huset uppmuras.”

Att vid västra gaveln i bottenvåningen tre kamrar skulle välvas, tilltalade emellertid varken Kruus eller Klint, vilka ansågo, att mittgången borde gå ända fram till gaveln och få direkt ljus genom ett fönster där, jfr planen fig.

²³ Klint till Horn den 4 mars 1653.

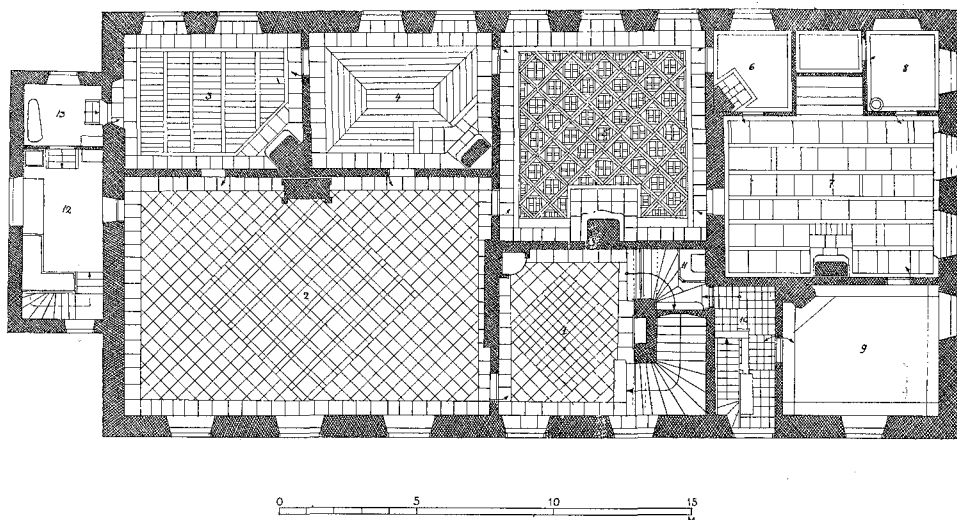

Fig. 7. Häringe. Plan av övre våningen; uppmätning 1922. Efter Svensk arkitektur, III.

6. "Hr Lars Kruus förmenar ock att i husgången skulle bliva mycket ljusare och täckare, om E. Höggrevl. Exc:ce vele låta göra två kamrer av de tre i Häringe huset, som välvas skole, så att fönstret i mellerste kammaren lyste in i gången," skriver Klint den 4 mars 1653. Den 1 april återkommer han till saken. "H. Lars Kruus så ock murmästarne tyckte rådsamt vara, att gången som löper till de 3 välvde kamrarne med D tecknade löper in till gaveln, så att fönstret i den mellerste kammaren lyser in i gången och det göres allenast 2 kamrer av de 3." Horn höll emellertid fast vid de tre kamrarna på västra gaveln, vilka finnas där ännu i dag, fig. 5. Och han kunde på denna punkt stöda sig på planlösningen i de palatsbyggen, som varit de närmaste förebilderna för hans bygge, fig 11.

"Längden och bredden av Rynings hus," fortsätter Klint i brevet den 4 mars, "haver jag icke akttagit till den ände, som skulle Häringe huset tvärt emot avritningen och E. Höggrevl. Excell:ces dissein och beskrivning anställles, utan såsom att jag höjden mätte och därhos längden och bredden och de och fönsterkarmarne äre alldeles efter proportionen i Rynings hus och med den sirat, som dörr- och fönsterkarmar uti E. Höggrevl. Excell:ce hus utgjorde äre. Men salsdörrerne i Rynings hus äre något mera sirade än kammardörrarna och något större, vilke jag till E. Höggrevl. E:ce hus alle lika beställt haver." Om Horn ville hava salsdörrarna större, så kunde det emellertid ordnas.

Klint hade sålunda redan beställt dörrar och fönsterkarmar. Snickarna, som

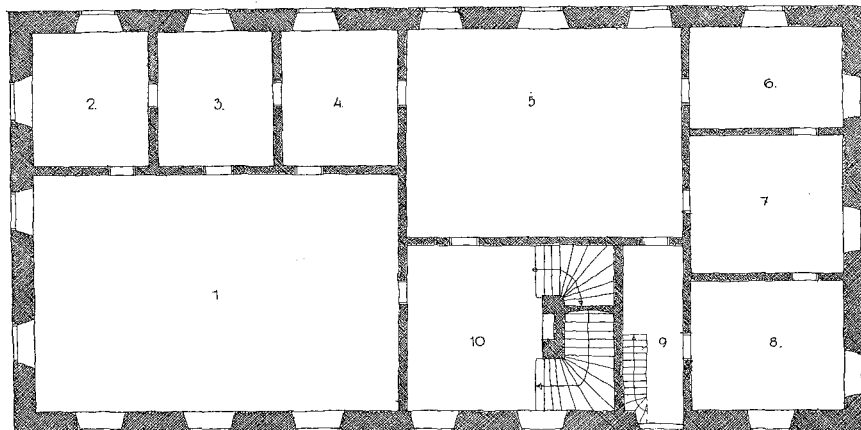

Fig. 8. Häringe. Rekonstruktion av övre våningens ursprungliga utseende.

göra dem, tillägger han, "äro av m. Louis²⁴ timbermän och göra allt sådant arbete på slottet och fast bättre och starkare än någon stadssnickare."

Murmästarna måste också ha besked, innan överenskommelse kunde träffas, om "uti övervåningen bliver stengolv eller trägolv och om taket bliver spånlagt eller med tegel, därtill ännu varken spån eller tegel beställt är; och hurudane gavlerne bliva skole, antingen alle lika store eller de som på sidorna komme något mindre."

Beträffande övriga byggnadsmaterialier omtalar Klint, att vintern varit så blid "och oföre att sjön icke har buret, att kalksten har kunnat framföras." Man hade inte heller bräder nog, "ty i våras var intet vatten att såga med." Men sparrar och timmer funnos i tillräcklig mängd.²⁵

Den 28 mars 1653 träffades äntligen avtal med de tre murmästarna, Sigfrid Eskilsson, Erich Sigfridsson och Erik Eskilsson. Den 25 mars hade Klint meddelat, att han väntade Kruus dit på aftonen, "då han visst med någon murmäster ackorderer, som sig arbetet vid Häringe antager."

"Vi underskrevne bekänne och betyge att hava ackorderet med den högvälborne herre h. Lars Kruus — —," heter det i kontraktet,²⁶ "om ett stenhus som vi för hans höggrevl. Excell:tz högvälborne greve Gustaf Horn — — vid Häringe uppmura och anrätta skole två våningar högt, förutan vind och källare, om femtiotvå alnar långt och tjugusex alnar brett, och allt sådant i tu

²⁴ Om Louis Gillis, underbyggmästare vid Stockholms slott 1624—1663, se T. O:son Nordberg, Gustav II Adolf som byggherre, Fornvännen 1931, s. 110, samt samme förf., Stockholms gamla slott under 1600-talets senare hälft, i Rtg 1924, s. 94 och 101.

²⁵ Klint till Horn den 4 februari och 4 mars 1653.

²⁶ Strödda handlingar, Bielkesamlingen, Riksarkivet.

års tid upprätta med våre egne hantlangere, alldeles efter avritningen som bokhållaren Erik Nilsson oss underskriven levererat, så att hans höggrevl. Excell:tz allenest förskaffar oss allt tillfång in på platsen, men vatten låte vi själve hämta ifrån pussen eller brunnen på backen och teglet hämta vi utur tegelhuset på gården. Oppå huset skole ock muras fyra store gavlar och hans höggrevl. Excell:tz stå fritt att låta täcka huset med tegel eller spån, så att taklaget där det med tegel lägges i ackordet är inneslutit. Ingången, korsgången, alle källarne, tre kamrerne med D betecknade skole välvas, så ock trappan upp i andre våningen och källartrapporne. Nedervåningen, välvde trappan och förhuset i övervåningen skole bliva med sten lagde och i fall att hans höggrevl. Excell:tz vele låta någre flere rum i övervåningen med sten lägga låta, vele vi det för efterskrevne penningar göra. Och in summa allt vad med mursleven förrättas kan fullborda, huset innan och utan rappa och överstryka vitt eller rött, som av oss begäres, ja ställa huset i rätt vinkel, och så laga att skorstenene väl draga rök, och murningen i allt så iakttaga att däroppå intet vank eller lyte finnas skall och vi tryggeligen in för ämbetet och var ärlig man ansvara kunne, och i allt vidrige fall, skole vi vara förpliktade alle fauter oppå egen bekostnad ändra och hans höggrevl. Excell:tz till mere försäkring förskrive våre gårder och egendom den hans höggrevl. Excell. må hava makt att tilltråda om vi sådant icke efterkomma — —. Skole ock neder-riva den gamle oduglige grunden och i stället en varaktigare uppsätta, där-oppå huset utan mangel kan upprättas." För arbetet skulle de bekomma 4.000 daler kopparmynt, varav 400 betalades på hand.

I skrivelse till Horn den 1 april kommenterade Klint den träffade uppgörelsen. Att flera valv och stengolv medtagits i kontraktet än Horn bestämt, var icke "till den ända gjort att E. höggrevl. Excell:ce dissein ändras skulle, utan om E. höggrevl. Excell:ce något av förre dissein skulle vele hava ändrat, att E. höggrevl. Excell:ce sig då något i kontraktet måtte förbehållet hava." Arbetet ute vid Häringe skulle sättas igång om fem dagar. Murmästarna önskade emellertid skriftligt besked från Horn, "om våningarna så över som under skole bliva lika höga och hur många alnar vardera." "Trätrappan, som går upp i huset från källaren," skulle enligt murmästarnas mening "förorsaka mycken stank i huset och skulle den platsen bliva tjänligare till en kammar".

På grund av påsken och helgdagarna dröjde det emellertid mer än fjorton dagar innan arbetena kommo igång.²⁷ Den 20 april kan Klint äntligen rapportera: "Murmästarna haver jag vist vid Häringe, huru huset där anställas skall, och äre de nu där att riva förre grunden neder, bränna ock berget ovan på klin-

²⁷ Klint till Horn den 15 och 16 april 1653.

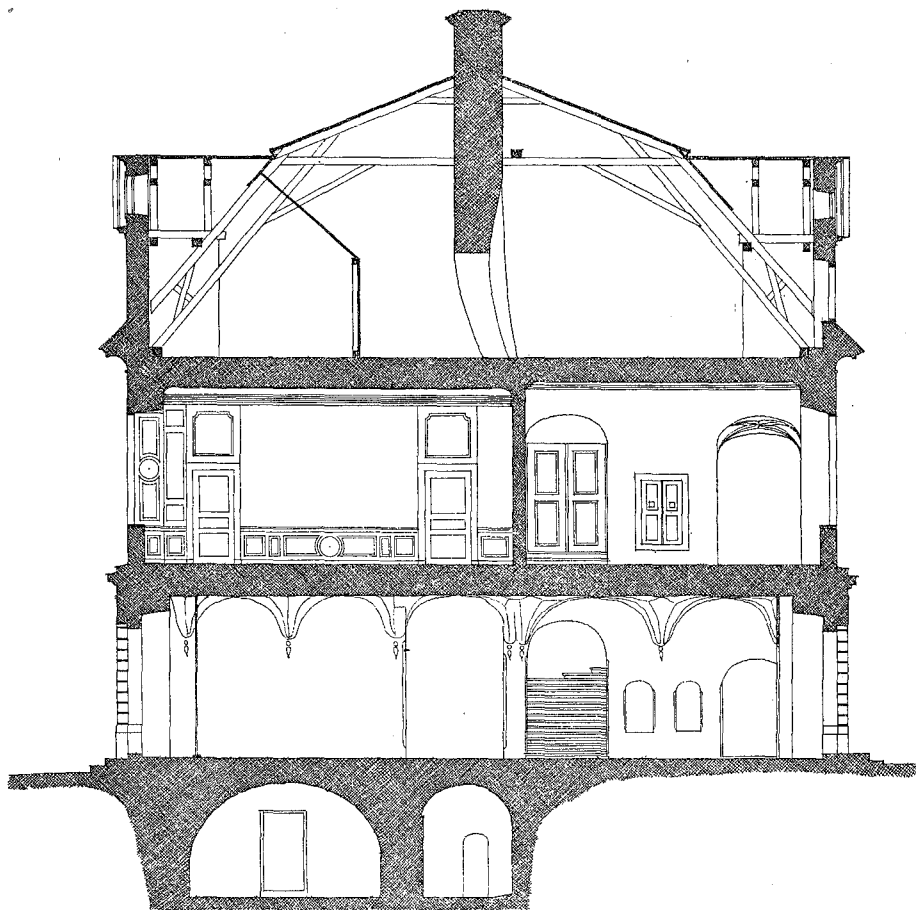

Fig. 9. Häringe. Sektion; uppmätning 1922. Efter Svensk arkitektur.

ten och neder i grunden — —, och sedan begynna de på att mura och förtro sig, om Gud spar dem hälsan att draga upp huset i denna sommaren.”

Klint önskade nu omgående besked, om huset skulle täckas med spån eller tegel. Enligt Kruus mening skulle Horn komma ”lättast av med spån som varaktigast är, men bönderna förmå icke all spånen framföra.” Likaledes måste han ha besked, ”varest och i vilka rum huggne sten spiser komma skole och varest med tegel spisarne murade bliva; så ock varest sten eller trägolva komma skole.” Murmästarna måste också ”strax” erhålla portalerna, ”som i huset uti ingången komma skole, att de dem genast inmura kunne.” Klint undrade nu, om de skulle beställas i Stockholm av gotlandssten eller redan voro beställda i Estland. 50 fönsterkarmar och 23 dörrkarmar samt 6 källarfönster voro färdiga. Men fönsterbågarna och dörrarna hade ännu icke påbörjats, och Klint

väntade på order, om dörrarna skulle göras lika dem som funnos i Horns hus i Stockholm eller som dörrarna i Rynings hus.

Den 29 april upprepade Klint frågorna om taktäckning och om dörrar, som han ännu tydligen inte fått något svar på. Nu hade emellertid flera nya frågor tillkommit, på vilka han begärde nådig resolution: "Huru bjälkarna täljes skole eftersom Johan Eriksson icke håller rådsamt att låta göra spänste bjälkar, antingen de med bräder fordras skole eller ock slätt hyvlas och listas? 2:o Vad beslag till fönster och dörrar beställas skall svart eller förtennt? 3:o Om fönstren av franskt eller hessenskt glas beställas skole, eller ock bliver gemene glas i nedre än i övre våningerne?"

Även i nästa brev (12/5) återkommer Klint till frågan om taktäckningen och undrar, om furuspån eller ekspån skulle användas, för den händelse nu spåntak beslutades. Enligt Kruus förmenande skulle furuspån vara lika varaktiga som ekspån. "Men om den trappan, som går utför lille gången och neder i källaren, så förmenar jag den skola gå neder genom valvet och in i källaren och icke i källargången."

I början av juni fick Klint äntligen besked från sin herre om dörrarna och om taktäckningen. "Om dörrerne skall efter E. höggrevl. Excell:ces befallning bliva beställt, men icke bliva de större än karmene som allerede därtill gjorde äre; allenast att salsdörrarne bliva större, därtill snickarne nu nye karmene göra. Spån skall ock bönderne påläggas, men i sommar kan han icke framkomma; utan i vinter."²⁸ Om portalerna hade Klint talat med någre stenhuggare i Stockholm. För en "sådan portal, som är vid trappan här i E. höggrevl. Excell:ces hus," begära de 100 riksdaler. "Och om man än med dem handla skulle, så finge man ingen under 80 rdlr." "Alla människor" säga emellertid, att stenen från Reval icke håller mot vatten. Att beställa två portaler färdighuggna från Gotland lönar sig inte. Stenhuggarna på Gotland "göra mycket slätt arbete", och man måste då i alla fall låta en stenhuggare i Stockholm sätta upp portalerne. Kostnaden bleve härigenom nästan lika stor, som om man beställde arbetet i Stockholm. Jag tror, skriver Klint, "att Vendel"²⁹ skulle giva så gott köp som någon annan, men jag haver ännu intet velat tala med honom därom förrän E. höggrevl. Excell:ce sig vidare däröver resolverer." Någon av de stenhuggare, som arbetat för Lars Kruus, kunde också tillfrågas.

Ute vid Häringe pågick arbetet för fullt, murmästarna höllo just på med källarvalven. När valven voro färdiga, fingo de efter order av Lars Kruus en tunna öl.³⁰ Elva dagar senare — den 17 juni 1653 — rapporterade Klint, att murmästarna höllo på att sätta en sockel av sandsten, två alnar hög, runt

²⁸ Klint till Horn den 6 juni 1653.

²⁹ Johan Wendelstamm, se ovan.

³⁰ Häringe gårdsräkning 1652. Riksarkivet.

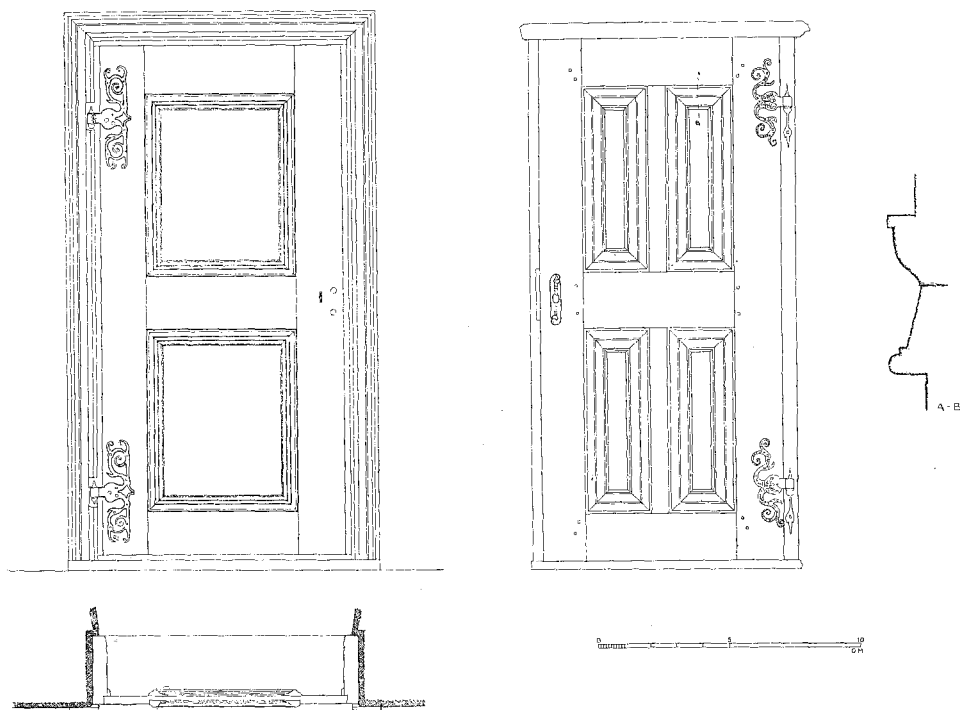

Fig. 10. Häringe. Dörrar från 1650-talet; uppmätning 1922. Efter Svensk arkitektur.

huset. Kruus hade föreslagit, att huset också skulle förses med hörnkedjor av sandsten, vilket skulle "för regnväder mycket duraktigt och fast vara", och Klint önskade nu få veta Horns mening härom.

Den 1 juli var sandstenssockeln färdig på tre sidor av huset, och på två sidor av huset hade tegelmuren kommit upp till bottenvåningens fönsteröppningar.³¹ Fjorton dagar senare kunde Klint meddela: "Häringe huset bliver fuller i denna veckan till bjälklaget uppmurat." Horns besked om hörnkedjor hade emellertid kommit för sent. "Sandstenen kom icke att sättas i hörnen efter som murmästarna förr hade begynt hörnen och sedan icke ville nederiva."³²

Och nu gick arbetet undan. Den 19 juli skriver Klint: "Huset vid Häringe är nu uppmurat till bjälkarne och håller nu byggmästaren på att lägga dem upp". Och den 22 juli meddelar han, att bjälkarna över första våningen äro upplagda. Den 31 juli äro gavelmurarna uppförda till fönsterkarmarne i andra våningen. "Med murningen så förmodar jag," meddelar Klint den 18 augusti,

³¹ Klint till Horn den 1 juli 1653.

³² Klint till Horn den 15 juli 1653.

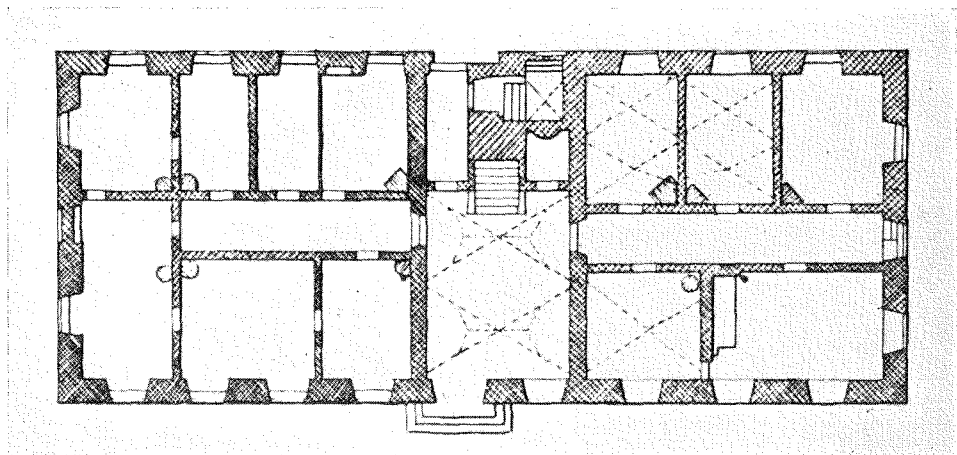

Fig. 11. Ulvsunda slott, uppfört av Lennart Torstensson på 1640-talet.
Plan av bottenvåningen.

"att innan åtta dagar härefter så skall själva utmuren vara uppdragen att taklaget kan läggas."

Om allt timmermansarbete, bjälklag, taklag, golv m. m. hade avtal träffats med timmermannen — eller byggmästaren som han oftast tituleras i handlingarna — Hans Horn.³³ Stenhuggaren Olof Olofsson med fyra medhjälpare kantade sandsten. Per smed levererade 12 st. "ringar i källarevalvet" och 6 krokar i källaren.³⁴

Under tiden ordnade Klint med inredningsdetaljerna. I juni hade han fått besked från Horn om fönstren samt om dörr- och fönsterbeslag och beställde i enlighet härmed. Om dörrarnas storlek, höjd och bredd hade, som ovan nämnts, tidigare blivit bestämt. "Men av vad fason och på vad sätt de göras skola," skriver Klint den 20 juni,³⁵ "antingen såsom de äro här i E. höggrevl. Excell:ce hus eller i Ryningens, vet jag icke, ty här i E. höggrevl. Excell:s hus äre alle dörrer på ett manér och av en färga såsom vågenskotten äre med lister och tavlor gjorde, men i Ryningens äre dörrerne med svart trä inlagde. Och tavlorne, som mitt på äre, äre mycket förhöjde, mera än själve dörren, som löper kring om tavlorne; och på salsdörrerne äre tavlorne mycket högre än på kammardörrerne."

Men i augusti 1653 blev det på nytt avbrott i arbetena på Häringe. "Murningen haver nu fjorton dagar stilla stånden," skriver Klint den 27 augusti, "ty murmästarne och deras folk till 18 personer äre sjuke, så ock smeden.

³³ Gårdsräkning för åren 1652—1653 (arbetena utförda 1653—1654).

³⁴ Gårdsräkning 1652.

³⁵ Klint till Horn den 20 juni 1653.

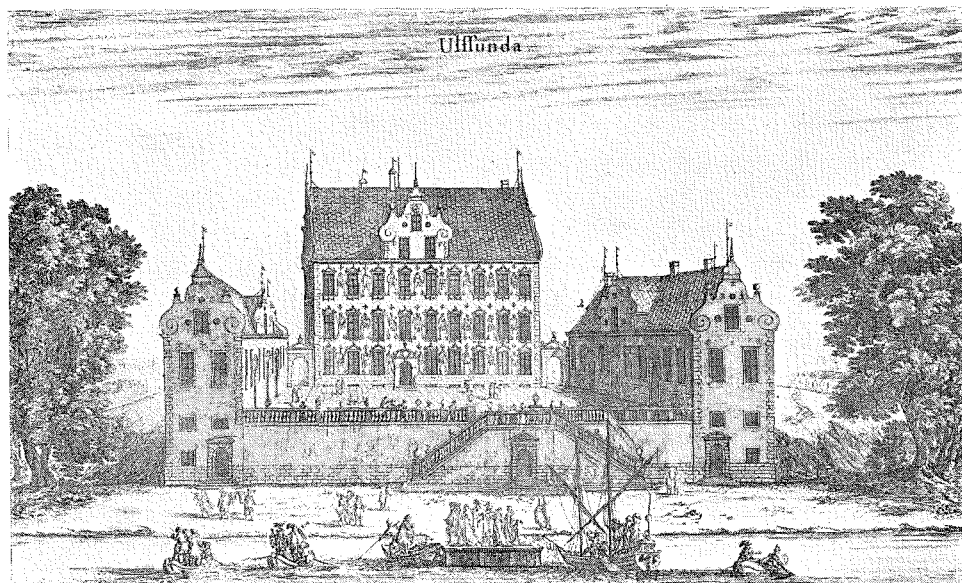

Fig. 12. Ulvsunda. Kopparstick av J. Marot 1670. Ur *Svecia antiqua et hodierna*.

Här i staden förmenes ock, att pestilentie är kommen." Just i Horns hus vid Baggensgatan, som Karl skrädare hyr, har den brutit ut; en skrädaregäll, som kommit ifrån Dantzic, har avlidit, och "på bägge sidor om huset är vakt ställd." I början av september kunde Klint lämna utförligare uppgifter om tillståndet på Häringe.³⁶ Han hade begivit sig dit och tagit en "barberare" med sig att se till de sjuka. 20 personer av "murfolket" voro sjuka, och en "piga" hade avlidit; vidare hade 2 smeder och 2 "av byggmästerfolket, som träverket hugga," samt 1 dräng och 2 pigor vid gården insjuknat. "Pestilention" härjade hela hösten från augusti och in i december,³⁷ och Lars Kruus ansåg det säkrast, att Hornska palatset vid Gustav Adols torg tillbommades och att alla, som bodde där, flyttade ut på lantgårdarna tills vidare. Klint stannade dock på sin post. "Här i staden är nu väkten från de sjuke husen tagen," skriver han den 2 december, "och strukit vite kors på posterne och folket vid arbitral straff förbjudne att utgå; dock höres att lik nog om nätterna utbäras."

Vid Häringe synes emellertid sjukdomen denna gång haft ett lindrigare förlopp. Redan den 9 september voro murmästarna igång igen och hade snart murat huset ända upp till taklaget på tre sidor. Och den 22 september kunde Klint meddela, att "Häringe huset är nu till utmurerne färdigt och komma

³⁶ Klint till Horn den 2 september 1653.

³⁷ Klint till Horn den 9, 16 och 30 september, 21 oktober, 18 november och 2 december 1653.

med skiljemurarna till Mikaelis upp". En vecka senare voro skiljemurarna halvfärdiga. Det gick dock långsamt med arbetet allt fortfarande, ty "när murfolket komma sig litet före av sin sjukdom så falla de två eller tre gånger efter var annan på nytt åter mycket slemmare däruti."³⁸

När nu murarna hunnit upp mot taklisten, var Klint inte längre nöjd med verket utan föreslog, att ytterligare en våning skulle muras upp. "Ett så långt och brett hus," skriver han,³⁹ "haver av två våningers höjd intet anseende, icke heller proportion av sin höjd till längd och bredd," och han ifrågasätter, huruvida icke, sedan yttermurarna fullbordats enligt ritningen, man i stället för att lägga taklaget skulle förse byggnaden med ett "förlorat" tak — d. v. s. provisoriskt tak — över vintern, för att Horn själv skulle kunna få se huset och bedöma saken. Den 22 september återkommer Klint till frågan, om icke Häringehuset borde göras en våning högre. "Själve muren över källaren," skriver han, "är icke över 15 alnar hög, där dock gaveln för taklagets skull, som efter husets bredd är fasoneret bliver in mot 17 alnar hög."

Horn delade tydligen icke Klints uppfattning; i varje fall blev icke någon förändring vidtagen. "I desse dagar begynner byggmästaren vid Häringe uppsätta taklaget på Häringehuset," meddelade Klint den 10 oktober, "och i medler tid arbeta murmästarne på avdelningerne i huset." Hösten blev emellertid kylig och våt, och redan halvannan vecka senare måste murarbetet med anledning härav sluta. "Emedan årsens tid är fuktig, kölaktig och till murarbetet otjänlig, att samma icke något hållsamt eller varaktigt bliver, ty låte murmästarne med avdelningen och gavlerne till våren anstå".⁴⁰

Först den 26 oktober begynte man resa taklaget på huset. Arbetet med bjälkarna i andra våningen och med takfoten hade dragit ut längre på tiden än beräknat.⁴¹ Den 4 november var taket "mestadelen till resningen uppsatt."⁴² Tre veckor senare var det till en del brädslaget. Arbetet hade hindrats av den "gruvlige stormen, som varit haver, att ingen sig däröppe haver begå kunnat och att själve ställningarne äre nederbläste."⁴³

I slutet av september hade den "holländska skepparen" kommit med "stora skutan" fullastad med sandsten från det Hornska godset Malla i Estland till Stockholm. Skepparen hade inga brev med sig och visste inte besked om till vilket bygge stenen var ämnad. Efter överläggning med Kruus skickade Klint skutan vidare till Häringe och där blev den liggande över vintern sedan stenen utlastats; han ville emellertid ha besked, om stenen skulle huggas till

³⁸ Klint till Horn den 9, 22 och 30 september 1653.

³⁹ Klint till Horn den 9 september 1653.

⁴⁰ Klint till Horn den 21 oktober 1653.

⁴¹ Klint till Horn den 28 oktober 1653.

⁴² Klint till Horn den 4 november 1653.

⁴³ Klint till Horn den 25 november 1653.

Fig. 13. Ryningska palatset, Stora Nygatan 2, Stockholm. Fasaderna mot Gråmunkegränd och Stora Nygatan; i bakgrunden skimtar Riddarhuset. Palatset har, såsom framgår av ankarlutarna och de bevarade hörnkedjorna, ursprungligen varit tre våningar högt (botten-våning och två våningar) samt haft en fasad mot Nygatan om 8 fönsteraxlars längd.

Längan mot Riddarhustorget och översta våningen ha senare tillbyggs.

”skorstenar eller husportaler” samt ”huru nu portaler och skorstener därav hugges skole, och på vad sätt, antingen portalerne bliva gjorde lika som den är på E. höggrevl. Excell:es hus här i staden och vetter in i gården, och skorstenerne på italiensk med slette lister eller och med annat verk såsom här i huset,

såsom ock med kronementer eller icke." Slutligen frågades också om arbetet skulle göras färdigt under vintern eller först nästa sommar. I november hade han låtit en stenhuggare mäta och räkna den sten, som kommit från Estland. Det visade sig icke vara mer än 100 st. "store och små och hålla njuget mäلت 155 fot", vilket "litet vill förslå till tvenne portaler och spisar, som i huset behövas".

Klint skulle ordna med vinterkörslorna, skriver han den 2 december,⁴⁴ så att spån till taket och bräder till ett plank kring trädgården blevo framforslade; timmer till ett nytt få- och svinhus skulle också anskaffas.

Efter detta sistnämnda brev är det en lucka i den bevarade samlingen av Klints epistlar ända till maj månad 1656. Horn hade år 1653 utnämnts till generalfältherre, riksmarsk och president i Krigskollegium och måste nu i långt större utsträckning än förut vistas i Stockholm. Klint har sålunda inte längre haft anledning skriva brev till sin herre. Att han alltjämt hade hand om arbetena ute vid Häringe framgår emellertid av räkenskaperna. Genom dessa erhålla vi också uppgifter om byggnadsarbetets fortskridande.

De tre murmästarna arbetade på Häringehuset under år 1654 från den 26 januari till den 16 oktober, då deras arbete i stort sett synes hava varit avslutat.⁴⁵ 74,680 murtegel åtgingo under detta år. 17 spjäll sattes upp, och till "vind- och gångjärnen" i fönstren användes 2000 tenlickor. Olof glas-mästare "byggde" 50 fönsterrutor.

Hans Horn byggde yttertaket och trossbottnarna färdiga och erhöill slutlikvid härför den 17 mars 1654. Johan Gudmundson utförde spåntäckningen. Den 30 april var detta arbete avslutat; 24,000 takspik hade använts hertill.

Huggningen av portaler och gavlar uppdrogs åt stenhuggaren Johan Kristoffer Swekartz,⁴⁶ som var sysselsatt härmed under hela året. Gavlarna koppartäcktes av "mr Abraham kopperslagaren", vilken följande år också uppsatte kopparrännor.

Huset vitlimmades. Härtill användes krita och kimrök. "Om färgen på huset", hade Klint dock skrivit den 20 juni 1653, "håller h. Lars Kruus rådeligast, att det bliver rött, ty vitlimningen faller ändå av, där likväl röde färgen sitter kvar." Sandstenen synes ha blivit oljemålad. Ankarjärnen, se fig. 2 och 3, svärtades med beck. Portalerna och spisarna oljemålades. Till underberedning nyttjades terpentin, linolja och vax. Den färg, som begagnades, synes ha varit blyvitt bruten med kimrök.

Under år 1656 rödfärgades yttertaket. Ett staket, ett lågt plank i rektangel runt gården med 2 portaler av trä hade detta år uppsatts av timmermännen,

⁴⁴ Klint till Horn den 2 december 1653.

⁴⁵ Gårdsräkning 1653 samt Strödda handlingar, Bielkesamlingen. Riksarkivet.

⁴⁶ Namnet skrives i räkenskaperna även Swäkertz, Swegortz, Swegärtz och Swerkarter.

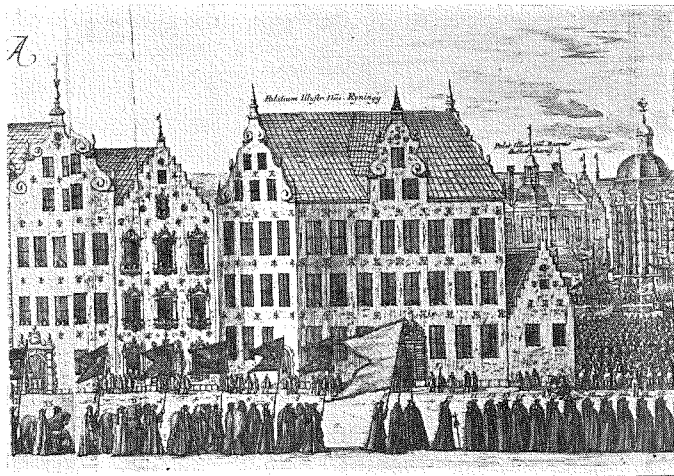

Fig. 14. Ryningsska palatset, fasaden mot Stora Nygatan på 1600-talet, detalj ur Karl X Gustafs likfärd, kopparstick av Jean Le Pautre omkr. 1670 efter Dahlberghs teckningar. Bilden av palatset är ej pålitlig i alla detaljer. Portalen, som ännu finnes bevarad, överensstämmer icke med bilden.

fig. 2 och 3. Även detta rödfärgades, och härtill och till spåntaket på stenhuset åtgingo tre och en halv tunna rödfärg blandad med en tunna och ett fat tran.

Stengolven inlades. Redan 1654 hade stora mängder ölandssten levererats till Häringe; i räkenskaperna upptagas sammanlagt omkring 1500 alnar. Förutom den ovannämnda Kristoffer Swekartz arbetade stenhuggarna Anders Järngrotz och Mattis med kantning av golvstenen. Swekartz höll också på att hugga spisarna. Arbetet med inläggning av stengolven, som "inpassades" av Swekartz, drog ut in på nästa år.⁴⁷ I början av år 1656 dog emellertid Swekartz, och den 25 februari erhöll "stenhuggare-änkan" betalning för golvstens inpassning. En av spisarna fullbordades också av änkan, som erhöll slutlikvid för denna den 3 maj 1656.

För smärre arbeten i samband med husets färdigställande, inmurning av golven m. m. erhöles de tre murmästarna betalning den 4 juni och 5 oktober 1655 samt den 11 januari 1656.⁴⁸

Hans Horn byggde bl. a. en trätrappa och inlade två golv av trä under år 1655.

"M:r Henrik snickaren" förfärdigade dörrarna: "13 dörrar i översta våningen, 15 dörrar i nedersta våning, 1 färdig port och en hopslagen port".

Under år 1655 började också snickaren Olof Nilsson arbeta på sängar och

⁴⁷ Gårdsräkning 1655.

⁴⁸ Strödda handlingar, Bielkesamlingen. Riksarkivet.

stolar i stenhuset vid Häringe, och Anders svarvare gjorde 30 "pelare", d. v. s. balusterdockor.

Rörande arbetena under åren 1656 och 1657 vid Häringe finnas några uppgifter i Klints skrivelser. Vid ett besök på Häringe sommaren 1656 hade fältherren uppgjort en P. M.: "Här vid Häringe är att beställa 1:o Att trappan göres färdig av trä upp i vinden uti stenhuset av Hans Horn och Wulff Reichel. 2:o De fördelningarne upp i vinden göres med ständelverk. 3:o Att när de fördelningar äre färdige, den gamle byggningen då rives och tages så mycket av det timmer att mjölke stugu där av kan göras och flere tarvhus. 4:o Den ringe golvsten tages utur den västre hörnkammaren i huset och lägges trågvold igen, men stenen föres till Stockholm att lägga farstugan med". Och i ett annat memorial från samma år "för Erik Nilsson därefter han haver sig i vår frånvaro att rätta och ställa", skriver Horn: "Till Häringe sändes så mycket tran som till takfärgningen behöves. Vindsgolvet lägges med sten. Trappan måste Hans Horn och Wulff göra till vinden av trä. Och kopparslagaren kommer ut och fäster kopparen på skorstenene".

Med anledning härav meddelade Klint den 9 augusti, att tran till taket var inköpt och utskickad till Häringe, men byggmästarne "sade sig ingaledes kunna nu komma där ut och göra trappan och ständelverket". Några veckor senare⁴⁹ hade han emellertid fått "gamle byggmästaren" att lova resa ut till Häringe fjorton dagar efter Mikaelis för att utföra dessa arbeten. Kopparslagaren hade också lovat resa ut för att fästa rännorna "och laga vad mera oklart är". Takmålningen hoppades Klint nu vara igång. En vecka senare kunde han också rapportera, att halva taket då var rödfärgat.⁵⁰

2. Fasader, våningsplaner och inredning.

Först i början av år 1657, samma år som Gustaf Horn lämnade det jordiska, stod Häringehuset fullt färdigt. Huru det vid den tiden tedde sig till det yttre få vi en god föreställning om av Dahlbergs teckning samt av förlagan efter vilken gravyren i sveciaverket stuckits, fig. 2 och 3. I varje detalj är dock icke bilderna pålitliga; av framställningen härovan framgår bl. a., att några hörnkedjor aldrig utfördes. Icke heller de på fig. 3 angivna gördellisterna ha funnits. Överhuvudtaget synes Dahlbergs teckning, fig. 2, vara tillförlitligare än förlagan till sticket, fig. 3. Det är tydligt, att man i den sistnämnda bilden också med avsikt ändrat på byggnadens proportioner, vilka ju redan Klint, sedan murarna voro uppförda, funnit mindre lyckade (se härom ovan). Portalerna ha av de båda bilderna att döma givits

⁴⁹ Klint till Horn den 23 augusti 1656.

⁵⁰ Klint till Horn den 30 augusti 1656.

en utformning som — fast i mindre format — erinrar om portalerna på Torstenssonska palatset vid Fredsgatan (del av Arvfurstens palats). Häringeportalen utgöres av en rusticerad rundbåge med bandade halvkolonner och krönes av en fronton, vilken troligen varit prydd med det Hornska vapnet. Gavelrösternas utsmyckning har varit ganska enkel med voluter, pyramider och klot. De vitputsade fasaderna ha varit prydda med svartmålade ankarlutur av en typ, som återfinnes på åtskilliga Stockholmshus från 1600-talets mitt. Det höga taket med sina fyra rikt utsirade "gavlar" försvann vid en ombyggnad i slutet av 1600-talet, då det ersattes med ett säteritak. Detta förändrades i sin tur vid ombyggnaden 1770⁵¹ till det nuvarande mansardtaket. Men själva byggnadskroppen finnes ännu kvar till två våningars höjd. En del detaljer såsom t. ex. de huggna portalerna och ankarlutarna äro dock borta eller förändrade, fig. 4.

I det inre är den ursprungliga rumsindelningen i bottenvåningen så gott som helt orörd och i övervåningen delvis bevarad, fig. 5—8. Vid ombyggnaden på 1770-talet ha emellertid rummen i den övre våningen nyinretts med snickerier och tapeter av hög kvalitet. Endast ett par (två olika typer) av de ursprungliga dörrarna finnas bevarade, fig. 10. I bottenvåningen däremot ha korridorerna, trapphuset och några av rummen ännu kvar sin ursprungliga prägel, fig. 5, 9 och 17, och de ovanligt vackra valven vittna ännu om de tre murmästarnas skicklighet.

Hur Häringe såg ut i det inre vid Gustaf Horns död, kan dock ganska fullständigt rekonstrueras med hjälp av två bevarade inventarier, det ena upprättat och undertecknat av Sigrid Bielke vid makens död 1657, det andra upprättat den 6 juli 1658 och undertecknat bl. a. av Klint i samband med Agneta Horns övertagande av gården.

I "*stora salen*" i övervåningen (rum nr 1 å planen fig. 8) funnos en "spis av huggen sten och spjäll med forma till", en dörr av ek med förtennt dubbelt lås samt tjugo fönster med beslag. Fyra fönster sutto i var fönsteröppning; salen hade sålunda fem fönsteröppningar. Rummet, som tydligen var avsett att tjäna som festsal, saknade helt möbler.

I "*hörnkammaren vid salen, målad*" (nr 2 å fig. 8) funnos likaledes en spis av huggen sten, två dörrar med förtennt lås och dörrbeslag samt åtta fönster (2 fönsteröppningar). Kammaren hade tydligen dekorerade väggar. Spår av gamla kalkmålningar ha påträffats bl. a. i bottenvåningens korridor.

"*Mellankammaren*" (nr 3 fig. 8) var även försedd med en spis av huggen sten samt två dörrar med förtennta lås. Här funnos fyra fönster. Detta rum, som tydligen tjänat som gästkammare för förnäma gäster, var möblerat med en säng av ek med "bildsnidere verk", ett bord och tre stolar av furu.

⁵¹ Rörande denna ombyggnad se Svensk arkitektur III.

"Kammaren dännäst" (nr 4 fig. 8) hade liksom mellankammaren en huggen spis, två dörrar och fyra fönster. Den enda möbelen i detta rum var en furu-säng.

I "Frustugan" (nr 5 fig. 8) fanns det såväl en spis av huggen sten som en "kakelugn med dörr och spjäll". Rummet hade tre dörrar med förtennta lås och tolv fönster. För dem, som sutto där och arbetade, funnos två långa furubord och tre långa furubänkar och dessutom en liten grön stol.

"Södra hörnkammaren" (nr 6 fig. 8) hade dekorerade väggar, en dörr med förtennt lås, åtta fönster och en spis av huggen sten. Detta rum, som var möblerat med en säng och ett bord av furu, skulle förmodligen tjänstgöra som slottsfruns sovgemak.

I "västra mellankammaren" (nr 7 fig. 8) voro även väggarna dekorerade. Rummet hade en dörr med förtennt lås, fyra fönster och spis av huggen sten. Möblemanget bestod av en säng och ett bord av furu. Troligen har kammaren varit avsedd som slottsherrens sovrum.

"Nordre hörnkammaren" (nr 8 fig. 8) hade två dörrar med förtennta lås, åtta fönster och spis av huggen sten. I detta rum, som kanske var avsett för dottrarna, fanns en furusäng.

Uti "gången därhos" (nr 9) funnos fyra fönster, en ekdörr med förtennt lås och beslag, en dörr till trappan och en dörr till "bred kontoret", samt i "förhuset" (nr 10) åtta fönster.

"Stora stugan norrut" i bottenvåningen (nr 11 fig. 6) hade åtta fönster med beslag och galler, en dörr med förtennt lås och spis av huggen sten. Den enda möbleringen bestod av ett långt furubord.

"Hörnkammaren därhos" (nr 12 fig. 6) var försedd med två dörrar med lås och beslag, "ett är förtennt, det andra blått", åtta fönster med beslag och galler och spis av huggen sten. Möbleringen var här något rikligare, nämligen en furusäng "med krans och täcke", en liten furusäng, ett gammalt furubord och två gamla stolar.

"Hörnkammaren där gent emot" (nr 13 fig. 6) hade två dörrar med förtennt lås och beslag, åtta fönster med galler och spis av huggen sten. Den var möblerad med en furusäng, ett bord och en stol.

I "mellankammaren söderut" (nr 14) funnos ock två dörrar och spis av huggen sten, men blott fyra fönster "med galler och annat tillbehör". Här stodo en "grön" furusäng, ett furubord med två lådor och en stol.

"Tredje kammaren" (nr 15) hade spis och fönster som föregående samt en dörr. I denna kammare funnos en "hälsingesäng", ett furubord, två stolar samt ett "stort trädgårdsskåp med nycklar och lås, därför tre dörrar".

"Gäststugan emot källaregången" (nr 16), som hade en dörr och åtta fönster, synes även ha använts som mjölkammare. Förutom en gammal furusäng, två furubord och två stolar funnos nämligen här sextio "mjölkebunkar",

trettiofyra "mjölketråg", en kärna, fyra "stävar" och en "mjölkeskopa". Även tre spinnrockar, "däribland en tysk", stodo i detta rum.

"*Välvde kammaren*" (nr 17 fig. 6) hade två dörrar med förtennta lås och åtta fönster samt enkel spis med spjäll.

"*Välvde mellankammaren*" (nr 18 fig. 6) var försedd med två dörrar med förtennta lås och beslag, fyra fönster med beslag och galler samt en enkel spis med spjäll. Detta rum var möblerat med en säng, två stolar och ett bord av furu.

I "*lilla köket*" (nr 19 fig. 6) funnos en dörr med förtennt lås och beslag åtta fönster med beslag och galler samt spis med spjäll. Här stodo två bord av furu.

I "*trappan därhos*" (nr 20 fig. 6) fanns en dörr med beslag och lås samt fyra fönster med galler.

"*Stora gången*" (nr 21 fig. 6) hade fyra fönster med galler och beslag (d. v. s. en fönsteröppning i östra gaveln) samt två portar av ek med dubbla lås.

I källartrappan och källaren funnos tre källardörrar med lås och gångjärn, en dörr med "elefantlås" och en port samt fyra fönster. Uppe på vinden slutligen antecknades i inventariet 96 fönster med beslag.

Rumsgrupperingen har sålunda varit densamma (jfr fig. 6 och 8) i de båda våningarna med den skillnaden, att i övervåningen korridorsystemet saknas. Mot den stora salen (I) i övre våningen har "stora stugan" (II) av något mindre omfattning i bottenvåningen svarat, och "frustugan" (5) i övervåningen motsvaras av "gäststugan" (16) i bottenvåningen. De tre kamrarna i sydöstra delen av huset äro exakt lika i de båda våningarna, liksom de tre rummen vid västra gaveln.

Östra delen av övervåningen upptogs sålunda av den stora festsalen med de till denna hörande tre parad- och gästkamrarna. I västra delen lågo frustugan och herrskapets tre bostadsrum.⁵² "Storstugan" i bottenvåningen har säkerligen varit den dagliga matsalen, och kamrarna därintill användes troligen som bostadsrum för hovstaten kanske också av herrskapet.

Ekonomilokalerna och bostadsrummen för gårdsfolket voro belägna i särskilda byggnader. I de nyssnämnda inventarierna omtalas sålunda *bagarstugubyggningen*, *portbyggningen*, *trädgårdsbyggningen*, *köket*, *badstugan*, *fatburen*, *gamla boden*, *kölnan med mälthuset*, *pörtet*, *smedjan*, *båthuset* samt *stall*, *oxhus*, *ladugård*, *stora fähuset*, *nya fähuset*, *lilla fähuset*, *lador* m. m.

I bagarstugubyggningen inrymdes fatburstuga, förstukammare och bagarstuga med två kamrar. I portbyggningen voro drängstugan och gamla köket samt en förstuga och tre kamrar belägna.

⁵² Rörande rumsdispositionen jfr Erik Lundberg, Herremannens bostad, Sthlm 1935, s. 88 f.

Trädgårdsbyggningen var det av Gustaf Horn uppförda provisoriska bostadshuset, som ännu stod kvar, trots den ovan relaterade ordern om rivning, sedan det nya stenhuset fullbordats. Denna byggning, som var uppförd av trä, innehöll en sal med en kammare innanför ("Hans grevl. Excel:s kammare") samt frustugan med två kamrar innanföre (sängkammaren och barnkammaren) förutom källare och vind.

Möbleringen i det nya Häringehuset var, såsom framgår av inventariets uppgifter, synnerligen spartansk. En jämförelse i detta avseende med något av Magnus Gabriel de la Gardies gods vid samma tid eller något decennium senare med dess överrika möblering efter fransyska manér ger oss en föreställning om den gränslinje i den svenska kulturens historia som kan förläggas till mitten av 1600-talet. Den gamle fältherren på Häringe levde ännu i vasatidens enkla förhållanden sådana de gått i arv från fadren i släktled efter släktled.

3. Byggnadsarbetets organisation, hantverkare och arbetsledning.

Erik Klints brevväxling med Gustaf Horn rörande Häringebyggningen ger många intressanta uppgifter om den tidens uppfattning av byggnadstekniska problem och hur olika hantverksmästare och andra bedömdes av samtiden. Men framför allt ger den belysning åt frågan om hur ett palatsbygge i Sverige organiserades och leddes i mitten av 1600-talet. Ännu under flera decennier gick det nog ofta alltjämt till på samma sätt, även om kanske icke alltid motigheterna voro av samma art.

För uppförandet av ett stenhus fordrades då liksom nu ett samarbete av hantverkare av olika slag. I Häringehusets tillkomst medverkade, som vi ovan sett, hantverkare från sex olika skrån. Det var emellertid på tre av dessa skrån, nämligen murarna, timmermännen och stenhuggarna, som själva byggnadsarbetet vilade.

De olika skråna voro strängt avskilda från varandra. Undervisningen och utbildningen inom varje skrå avsågo uteslutande kunskap och skicklighet i respektive yrke, och de olika ämbetena emellan rådde ett ömsesidigt yrkesförakt, som många gånger kom till uttryck. När på 1670-talet frågan om en sammanslagning av murmästare- och stenhuggareämbetena i Stockholm diskuterades inför stadens ämbetskollegium⁵³, framhöllo sålunda murarna, att stenhuggarna ej ens skulle kunna lära sig att mura upp en skorsten, och stenhuggarna blevo inte svaret skyldiga.

Om uppförandet av Häringehuset träffades till att börja med avtal med murmästarna, och först sedan murarna kommit i höjden, ackorderades med en timmermansmästare om bjälklag och taklag samt sedermera med en sten-

⁵³ Se härom Henric Alm, Murmästarämbetet i Stockholm, Sthlm 1935, s. 21.

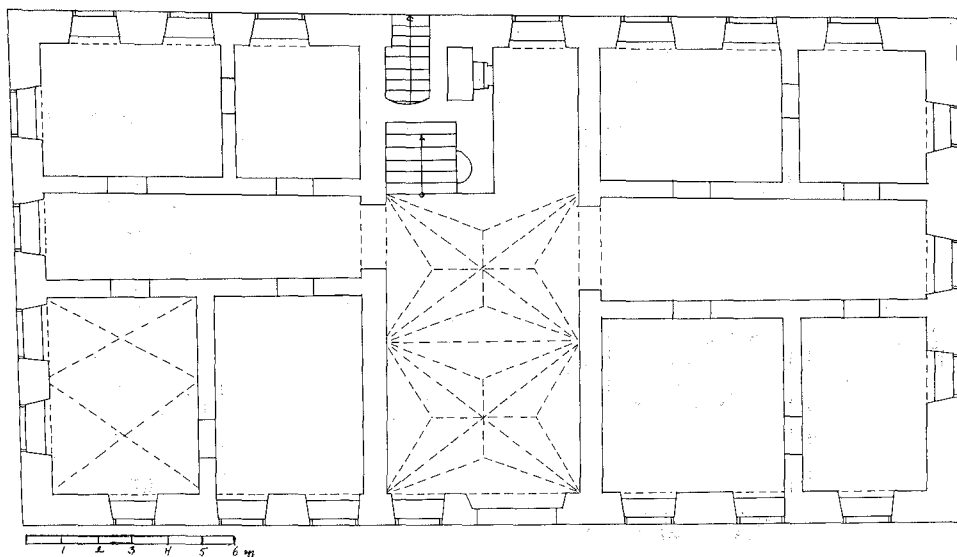
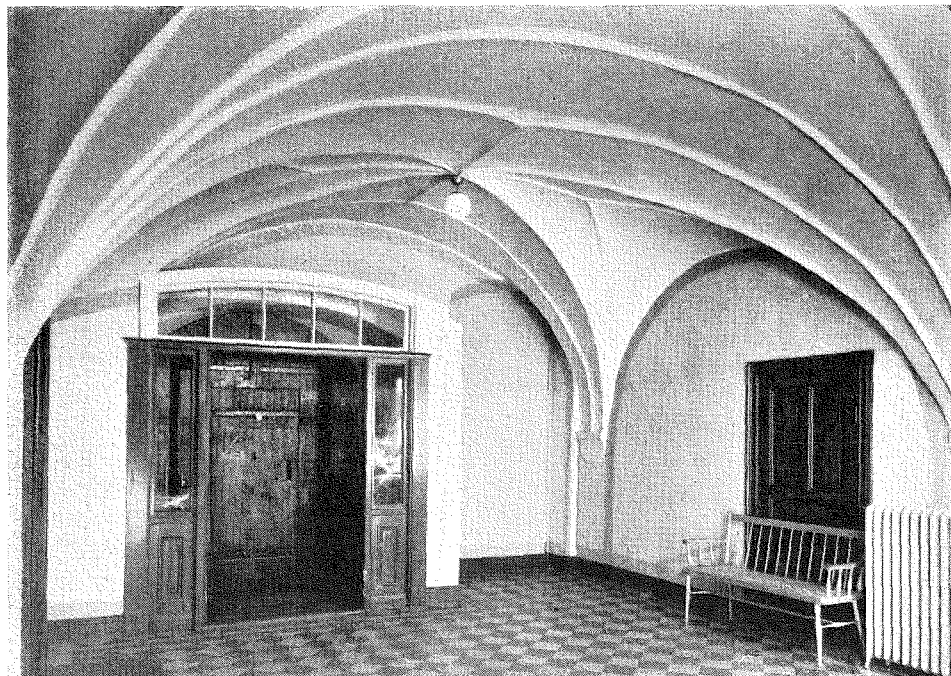

Fig. 15. Rymingska palatset. Plan av bottenvåningen. Rekonstruktion av dess ursprungliga utseende på grundval av ombyggnadsritningar och värderingshandlingar från 1700- och 1800-talen.

huggare om gavlar, portaler och spisar. De olika hantverkarna arbetade sålunda oberoende av varandra, endast att de "tryggeligen in för ämbetet och var ärlig man ansvarä kunna". Den tekniska och konstnärliga lösningen av detaljerna anförtroddes åt vederbörande mästare; han skulle ibland följa vissa angivna allmänna mönster eller förebilder och var blott bunden ifråga om husets längd, bredd och höjd, rumsfördelningen i de båda våningarna samt bestämmelser rörande vilka rum som skulle välvas och vilka som skulle förses med stengolv o. s. v., som funnos angivna i de tydligen ganska schematiska och enkla byggnadsritningar, som förelägo. Och dessa bestämmelser frångingos och ändrades också i viss utsträckning under arbetets gång.

Som den sammanhållande kraften och i viss mån ledaren av byggnadsarbetena — byggmästaren skulle man väl närmast i vår tid kalla honom — tjänstgjorde Horns kamrerare Erik Nilsson Klint. Några förutsättningar för denna befattning hade Klint veterligen icke i annan mån, än att han tydligen var en duktig karl, som i sin herres frånvaro fick taga hand om och reda upp åtskilliga besvärliga frågor. Och för att gå i land med sitt uppdrag i fråga om Häringebygget måste han — som vi ovan sett — rådfråga än den ena och än den andra bland de yrkeskunniga inom byggnadsfacket, som funnos i huvudstaden.

På samma sätt som ifråga om Häringehuset hade det säkerligen sedan århundraden gått till vid de större byggena i Sverige. Den sammanhållande

Fig. 16. Ryningska palatset. Förstugan i bottenvåningen. Foto 1937.

kraften var emellertid nog ofta byggherren själv; ju okunnigare denne var ifråga om byggnadskonsten, desto självständigare kunde de olika hantverksmästarna utveckla de färdigheter, de lärt inom sina respektive yrken.

Men byggherren kunde också uppdraga åt någon av hantverksmästarna att förutom utförandet av de arbeten, som lågo inom hans yrkesgren, även handha ledningen av hela bygget. Sedermera underståthållaren i Stockholm Regner Lehusen uppdrog sålunda t. ex. på 1640-talet åt stenhuggaren Kristian Julius Döteber icke endast att utföra gavlar och portaler på Lehusens planerade palats nere vid Munkbron, nuvarande Petersenska huset, utan även att leda byggnadsarbetet.⁵⁴ I vårt skogrika land var det kanske vanligare att timmermästarna erhöilo dylika uppdrag; i varje fall var det timmermännen, som först lade sig till med titeln byggmästare.

Liknande förhållanden ifråga om byggarbetets organisation rådde inom större delen av Nordeuropa fram mot mitten av 1600-talet. Hendrik de Keyser var sålunda i början av 1600-talet stadsstenhuggare i Amsterdam och förestod stadens stenhuggareverkstad samtidigt som Cornelis Dankerts var ålder- man för murarna och ledde stadens murarverkstad och Hendrik Jakob Staets

⁵⁴ Ivar Simonsson, Bildhuggaren Kristian Julius Döteber, i Konsthistoriska sällskapets publikation 1918.

Fig. 17. Häringe. Förstugan i bottenvåningen. Foto Svenska arkitekturminnesföreningen 1922.

var älderman och stod i spetsen för stadens verkstad för timmermännen.⁵⁵ Vid ett bygge fingo de olika mästarna svara var och en för arbetena inom sitt yrke medan en av dem — ibland den ene, ibland den andre — därjämte handhade ledningen.

Först på 1630-talet i samband med genombrottet för den palladianska klassicismen i Holland, då inflytande från italiensk och fransk byggnadskonst gjorde sig starkt gällande,⁵⁶ genomfördes också en förändring i fråga om arbetsledning och organisation vid de omfattande byggnadsföretag, som då voro igång för huset Oranien: man tillsatte *en* ledare för hela byggnadsföretaget, och denna hade det konstnärliga ansvaret såväl för byggnaden i sin helhet och dess inkomponerande i omgivningen som för alla detaljer.

⁵⁵ C. H. Peters, De 's-Gravenhaagsche bouwmeester Pieter Post, i årsboken Die Haghe, 1908.

⁵⁶ Jfr Nordberg, Rosenhaneska palatset på Riddarholmen, Rig 1931, s. 16 och 18 ff.

I Sverige hade redan Gustaf II Adolf genomfört en liknande organisation, när han den 27 mars 1622 anställde Kasper Panten⁵⁷ som arkitekt och byggmästare på Stockholms slott och "andre orter som K. M:t behager". I hans ämbete ingick, att han skulle göra ritningar till alla byggnader och att han såsom "kontrollör" skulle ha inseende över alla slags hantverk, som hörde till "byggningsverket", såsom stenhuggare, snickare, målare, timmermän och murmästare och undervisa dem. Pantens efterträdare i ämbetet, Simon de la Vallée, Nikodemus Tessin d. ä. och Jean de la Vallée hade samma åligganden. Simon de la Vallée hade direkt eftersträvat att erhålla samma ställning som arkitekterna hos kungen av Frankrike. Genom instruktionen den 24 maj 1651 för Jean de la Vallée⁵⁸ ökades befogenheterna ytterligare. Han skulle under sitt "kommando" hava "alla hantverkare, ämbetsmän och arbetsfolk" och intet arbete till Kungl. Maj:ts eller kronans behov fick göras "utan efter hans order och befallning". Ingen hantverkare fick heller antagas, förrän han av arkitekten provats och befunnits vara kapabel. De redan anställda, som voro mindre dugliga, kunde han utan vidare avskeda.

Den organisation med en enhetlig ledning såväl konstnärligt som praktiskt, vilken sålunda fanns fullt genomförd vid 1600-talets mitt ifråga om kronans byggnadsföretag, var emellertid icke lika lätt att genomföra för den enskilda byggnadsverksamheten i landet. När någon av dessa kungliga arkitekter anlätades av stormännen och fick tillfälle att på allvar arbeta med ett större palatsbygge var han givetvis också här ensam skaparen och ledaren, efter vilken hantverkarna i alla detaljer måste rätta sig. Simon de la Vallée har sålunda satt sin prägel på några av Axel Oxenstiernas slottsbyggnader⁵⁹, och åtskilliga palats finnas ännu bevarade, som i sin helhet äro skapelser av Tessin eller Jean de la Vallée. Men dessa arkitekter kunde endast räcka till för en bråkdel av tidens alla byggnadsföretag, och de kunde icke förhindra att hantverksmästarna vid byggena ofta i fråga om detaljerna arbetade mera efter sitt eget huvud än efter ritningarna.

För att få en modernare form och en bättre organisation på byggnadsverksamheten i landet fordrades sålunda dels en rationalisering av arbetet inom byggnadsfacket dels utbildande av lämpliga krafter till det nya yrket som ledare-arkitekter.

De gamla hantverksmästarna kunde icke fylla de krav, som nu efter mönster från franska och italienska furstehov och magnater ställdes på ledaren för ett byggnadsföretag. Det stod icke i deras förmåga att uppgöra ritningar och förslag till anläggningar i en genomarbetad stil eller våningsplaner och inredning, som fyllde den nya tidens krav på komfort och prakt, även om det

⁵⁷ Nordberg, Gustaf II Adolf som byggherre, Fornvännen 1931, s. 109.

⁵⁸ Avtryckt Nordberg, Stockholms gamla slott, Rig 1924, s. 60 f.

⁵⁹ Sten Karling, Nicodernas Tessin d. ä. och Simon de la Vallée, Rig 1930.

kunde hända, att någon av dem, som förutom den del av arbetet, vilken föll inom hans yrke, också åtagit sig ledningen av ett bygge, ursuperade titeln byggmästare och arkitekt. De byggnadsritningar, som under 1600-talet förfärdigades som mästestycken inom murarämbetet,⁶⁰ äro så gott som alla mer eller mindre kopior eller efterbildningar efter kända byggnader och mönster-ritningar.

Jean de la Vallée fick på sin lott både att försöka genomföra en förändring beträffande hantverkarnas arbete och organisation och att söka få fram och utbilda lämpliga krafter till detta nya yrke, arkitektyrket. År 1662 utnämndes han sålunda till kommissarie i Kommerskollegium med uppgift att övervaka alla skrän och hantverkerier och 1669 till inspektör över ämbetena och byggnadsväsendet i Stockholm, men hans rationaliseringssträvanden stötte på bestämt motstånd hos skråämbetena, vilkas organisationer under 1600-talet tillväxt i inflytande och mäktighet med kunglig tillskyndan.

Utbildningen av en stab inhemska arkitekter var heller icke lätt att ordna. Eleverna anställdes som konduktörer och kopister under "överarkitekten", som meddelade såväl praktisk som teoretisk undervisning. Om denna utbildning av konduktörer och kopister skrev de la Vallée själv på sin ålderdom: "När de uti tjänsten antagna äro hava de intet uti de nödige vetenskaper, som till civilske arkitekturens idkande behöves, så varit informerade att de av sig själva det som dem befalldes kunde efterkomma, emedan i min tid ingen varit haver som dem däruti kunde eller ville informera, haver jag för den skull själv måst taga mig det omaket uppå, somlige mera och hos somlige mindre, efter som var och ens kapacitet och snällhet bäst medgiva kunde dem att informera".

Det var tydligen ett besvärligt arbete, som måste börjas från grunden. Men av den långa raden elever, som sålunda utbildades av de la Vallée, var det inte många, som blevo beständiga inom den "civilske arkitekturen". Johan Tranman, "som tjänte för konduktör", Gustav de la Vallée, halvbroder till Jean, först kopist sedan konduktör, Sven Rasmusson Vassander, konduktör, gingo alla över i militär tjänst inom fortifikationsstaten. Av de övriga fick Olaus Fredag, som en tid tjänte som konduktör men "hade en svår hand att rita", begiva sig tillbaka till Akademien i Uppsala, varifrån han kommit, och Johan Jerner, den kopist, som sökt förgifta de la Vallée,⁶¹ måste lämna banan. Gert Canter, som tjänat som konduktör, begav sig utrikes "sin fortun vidare att försöka", och Jakob Coswaj blev vägmästare. Förutom Matthias Spihler, vilken ju senare även kom att ägna sig åt civilarkitekturen var det blott två av eleverna, som i Sverige fortsatte på denna bana, nämligen Per Eriksson

⁶⁰ Ett antal av dem återgivna av Alm, a. a.

⁶¹ Se härom Nordberg, a. a., Rig. 1924, s. 101.

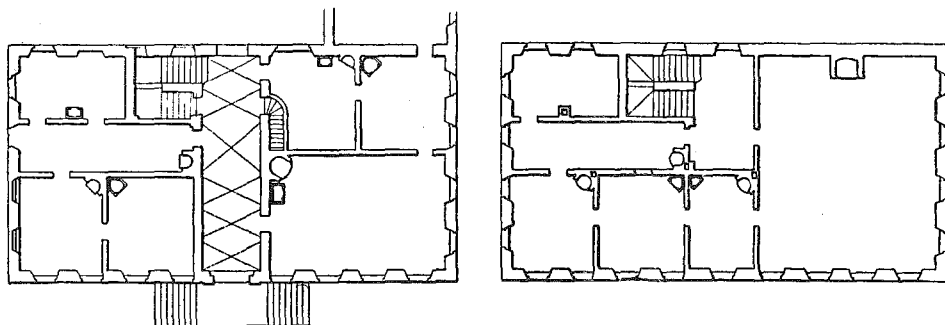

Fig. 18. Lemnart Torstenssons palats i Göteborg. Planer av de båda våningarna, efter Clemensson och Kjellberg, Landshövdingeresidens och landsstatshus i Göteborgs och Bohus län. Bottenvåningen till vänster.

Berling, som tjänat som konduktör och som blev arkitekt och byggmästare hos Herman Fleming samt Henrik de la Vallée, Jeans broder, vilken lämnade konduktörstjänsten för att efterträda Anders Torstensson som stadsingenjör i Stockholm.

Även om sålunda resultaten knappast motsvarade förväntningarna kunde Jean de la Vallée 1686 icke utan skäl påpeka: "Civils arkitekturskonsten här i Sverige have så själv som igenom mina disciplar så excolerat att många vackra och bekväma hus och gårdar så i städerna som på landet äro oppbyggde vordne".⁶²

.4. Mästaren och verket. Simon de la Vallée och Häringehustypen.

Vem skall man nu kalla Häringehusets mästare? En rad av namn skymtar i de bevarade arkivalierna, men ingen av alla dessa personer kan egentligen sägas vara den ansvarige för byggnadsverkets utformning.

Jean de la Vallée har visserligen haft ritningarna hos sig och lovat att göra dem i ordning, men hans arbeten för hovet togo hela hans tid i anspråk, och det blev tydligen icke något av med den utlovade hjälpen. Det är ju också fullständigt otänkbart av stilistiska skäl, att Jean de la Vallée efter hemkomsten år 1650 från sin studieresa till Frankrike och Italien skulle hava medverkat på sådant sätt, att han kunde sägas hava det konstnärliga ansvaret för en byggnad av Häringehusets typ.

Stadsingenjören Anders Torstensson och den byggnadskunnige rådmannen Johan Eriksson hade upprepade gånger följt Klint ut till Häringe för att

⁶² Rörande Jean de la Vallée och konduktörerna på slottsstaten, se förf:s framställning av Stockholms gamla slott under 1600-talet i den under tryckning varande monografien över Stockholms slott.

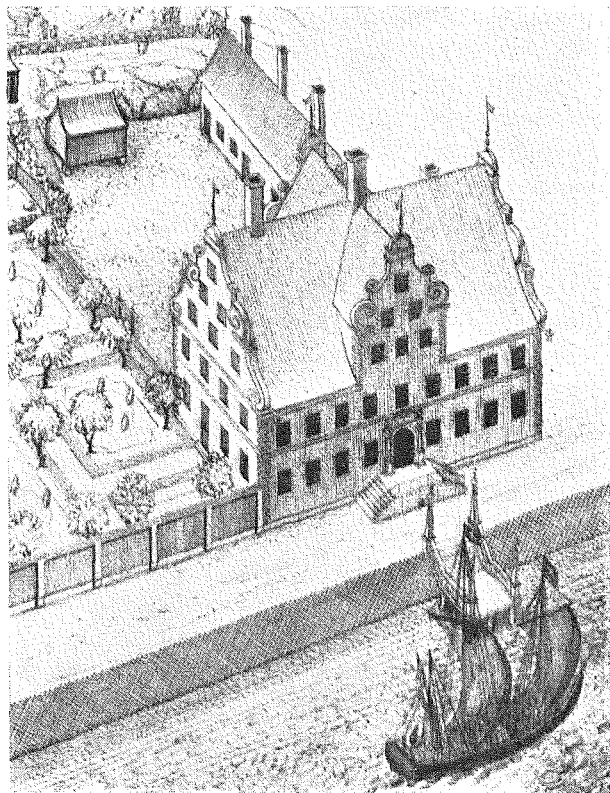

Fig. 19. Lennart Torstenssons palats i Göteborg.
Rekonstruktion efter Clemensson och Kjellberg.

lämna anvisningar rörande byggnadsverket och ideligen anlitats av Klint för råd huvudsakligen rörande byggnadstekniska men även i estetiska frågor. Torstensson hade från början stakat huset och "satt det i vinkel". Han hade också liksom de la Vallée efter vad som framgår av Klints skrivelse den 2 april 1652 fått i uppdrag, "att göra ren den korrigerade plantan", men hindrats av sjukdom. Det är uppenbart, att såväl Anders Torstensson som Johan Eriksson sålunda haft ett visst inflytande på byggnadens utformning och slutliga utseende. Ingen av dem har dock varit den egentliga skaparen av byggnadstypen; på dem har ej heller huvudansvaret vilat för dess slutliga gestaltning.

Den som först gjorde "avritningarna" till huset var lantmätaren och ingenjören Nils Velamsson Björckman, som också gjorde mätningar på platsen för bygget. Någon mera framstående person var tydligen inte Björckman, i varje fall inte i Klints ögon. Och de ritningar han levererade ha synbarligen varit mycket enkla och summariska, annars skulle icke murmästaren strax

efteråt ålagts göra en "avritning huru han förstår att anlägga huset", och Klint icke heller behövt diskutera alla möjliga problem och detaljer med Anders Torstensson och Johan Eriksson. Sedan dessa ritningar tillkommit, utreddes ju icke endast och fattades beslut beträffande alla detaljer utan även i frågor av fundamental betydelse för byggnadens form och utseende, såsom t. ex. huvudmått, proportionerna, våningshöjderna, våningsplanerna m. m.

Murmästarna, timmermannen och stenhuggaren arbetade visserligen ganska självständigt och utformade tydligen detaljerna i stor utsträckning på egen hand. Den nyssnämnda ritningen av misslyckade förste murmästaren var tydligen också mycket summarisk. Även beträffande sådana detaljer i mureriarbetet, som väggarnas tjocklek lämnade ju Johan Eriksson senare anvisningar. Mäster Hans Buur var ju en klåpare, som knappast kunde åstadkomma några projekt till palatsbyggen. Icke heller någon av de andra hantverksmästarna torde med skäl kunna räknas som slottsbyggnadens inventör.

Den tidens svenska byggherrar hade naturligtvis ofta ett mycket stort inflytande ifråga om utformningen av sina palatsbyggen. De hade på sina resor genom Europa kommit i kontakt med den moderna konsten och arkitekturen hos de högsta och ledande kretsarna på ett helt annat sätt än de traditionsbundna hantverkarna på sina gesällvandringar kunde göra. Sedan de svenska adelsmännen och krigarna nu upptäckt Europa, kommo byggherrens och hantverkarens erfarenhet i konstnärliga och arkitektoniska frågor att stå i en helt annan relation till varandra. Var det byggherren själv, som bar huvudansvaret även för den arkitektoniska utformningen av bygget?

Gustaf Horn synes ha haft intresse för arkitektur. Över huvudportalen till Viks slott i Uppland, som ägdes och ombyggdes av honom, har hans änka Sigrid Bielke låtit inhugga några uppgifter om reparationen, av vilka bl. a. framgår, att Horn begynte "bryta och bygga dette Viks gamle hus" år 1656 och att hans änka fullbordat ombyggnaden "efter hans egen däröver fattade avritning".⁶³ Som vi ovan sett sysslade Horn också med ritningarna till Häringshuset och gjorde ändringar och tillägg i dessa.

Vad nu först Vik beträffar, så stod den gamla medeltidsborgen redan 1651 utan tak med röta i bjälklag och valv. Klint hade detta och följande år gjort fåfänga försök att få Louis Gillis med sig ditut, så att denne skulle kunna uppgöra förslag till reparation. Året därpå lades ett "förlorat" tak över huset, men först på våren 1657 kommo arbetena igång, då murarbetet kontrakterades med samma mästare, som arbetat på Häringshuset, och timmermansarbetet utfördes av byggmästaren Anders Andersson, vilken också var syssel-

⁶³ Inskriften återgiven av B. Thordeman, Wiks hus, Svenska fornminnesplatser, Sthlm 1928, s. 19. Thordeman synes antaga, att Horn "författat" ritningarna till ombyggnaden.

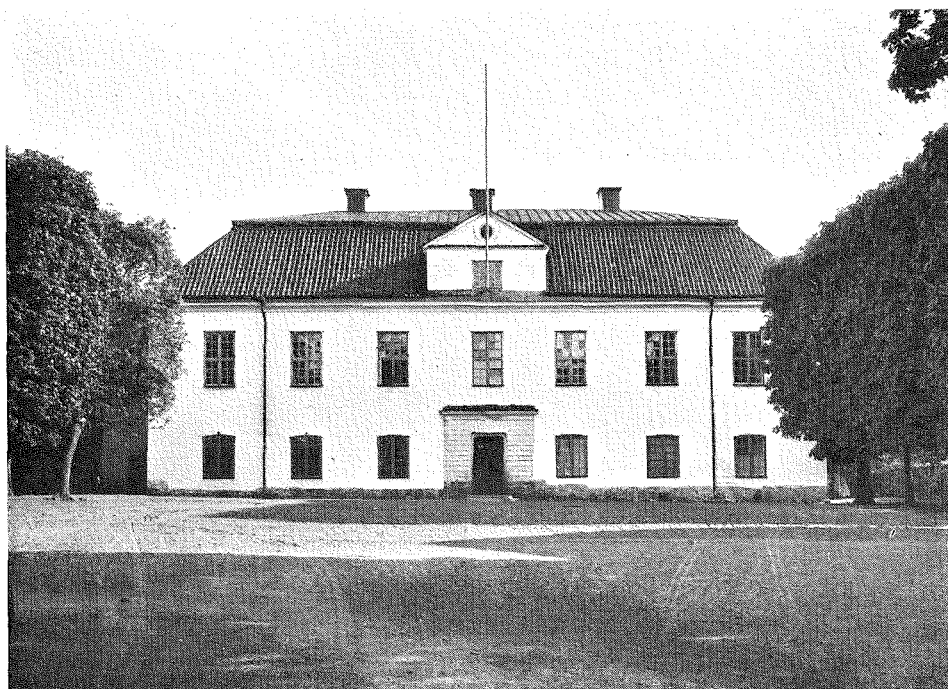

Fig. 20. Häringe. Fasaden mot norr. Foto Svenska arkitekturminnesföreningen 1922.

satt med timmermansarbetet på Hornsberg i Stockholm. Förslag till reparationsarbetena på Vik synes ha uppgjorts av dessa hantverksmästare och korrigerats av Horn.⁶⁴

Och om vi taga ett annat exempel bland Horns slottsbyggen, Malla (i Maholms socken, Wierland) i Estland, som uppfördes 1652—1653, finna vi där ungefär samma förhållanden som i fråga om Häringe. Mallabyggnaden synes också ha varit av liknande typ som Häringehuset, med en välvd korridor i mittaxeln genom huset och två portaler. Det var den ovannämnde Nils Welamsson Björckman, som ledde arbetena och hade uppgjort ritningar, som tydligen voro mycket summariska.

I mitten av augusti 1652 hade Mallabyggets murar hunnit upp till övre våningen, och bjälklaget mellan de båda våningarna skulle just börja läggas in. Fjorton dagar senare kunde fönsterbågarna i övre våningen uppsättas. Björckman hade skickat "avritning" — tydligen en plan för övre våningen — jämte specifikation till Horn och fick den tillbaka i slutet av augusti med korrigeringar och förändringar. Han hade nu fått av Horn "justerat avrit-

⁶⁴ Uppgifterna om Vik hämtade ur Klints brev till Horn. Beträffande Hornsberg se Nordberg, a. a., Rig 1931, s. 27.

ning" på alla våningarna och skulle tillse, att mästern Zacharias och de andra hantverkarna rättade sig därefter. Den 4 september hade Horn föreskrivit, att fönstren i övre våningen skulle komma på samma avstånd från golvet som i undervåningen, med undantag av stora salen i övervåningen, som skulle bli en halv aln högre. Den 11 september ändrades emellertid ordern och hela övre våningen skulle nu bli en halv aln högre, vilket beredde Björckman en del bekymmer, då fönsterbågarna till stora salen redan voro inmurade. "Gaveln som kommer mitt på huset över altanen", skrev Björckman den 21 september, "såge jag gärna att man där om finge kunskap. Om hon skall intet bredare bli än såsom hon på huset, det jag ritat haver, antecknat är." Liksom i fråga om Häringe förelåg icke från början något fullständigt förslag för mellanbygget. Allteftersom byggnadsverket framskred inskickades förslag å våningsplanerna till Horn, som sällan godkände dem i oförändrat skick. Även fasadernas utformning ändrades i betydande omfattning under arbetets gång. Det är tydligt, att Gustaf Horn mycket noga satt sig in i alla detaljer ifråga om sina byggen och att han också själv lämnat anvisningar för och fattat beslut om arbetenas utförande. För den arkitektoniska utformningen bär han dock icke ensam ansvaret. Den är resultatet av en samverkan mellan honom, arbetsledaren och hantverksmästarna; i Häringehusets utformning ha — förutom Horn — Klint och hantverksmästarna, Björckman, Anders Torstensson och Johan Eriksson medverkat.

Denna — i åtskilliga avseenden ganska lösliga — samverkan med ständiga diskussioner och förändringar utan några från början fastställda huvudritningar skulle knappast ha kunnat leda till ett sådant resultat, om icke en för alla de medverkande väl känd byggnadstyp stått som förebild för bygget. Man har följt gammal god tradition och beslutat uppföra Häringe efter en känd och prövad byggnadstyp.

Denna byggnadstyp, ett rektangulärt hus om ungefär 15×30 meter, med en välvd korridor genom bottenvåningen i husets mittaxel och portaler på vardera långfasaden, ofta även med en korsande korridor i längdaxeln eller åtminstone en del av en sådan korridor, se fig. 6, 11, 15 och 18, samt med fasaderna prydda av fyra gavelrösten, fanns redan i ett stort antal exemplar såväl i huvudstaden som på landsbygden. Den synes på ett utomordentligt sätt ha anpassats efter samtidens behov och önskemål och kunde med fördel användas både i staden och på landet. Under 1640-talet och början av 1650-talet hade dessa byggnader uppförts, riksamiralen Erik Rynings hus, numera Bergstrahlska huset, Stora Nygatan 2, fig. 13—16, fältmarskalken Lennart Torstenssons hus, den vid Fredsgatan belägna delen av Arvfurstens palats, Ulvsunda slott, fig. 11 och 12, även uppfört av Torstensson liksom nuvarande länsresidenset i Göteborg, Tungelska och Wijnbladiska palatsen i Stockholm, nu längesedan försvunna, Stenbockska palatset på Riddarholmen (nu

Riksarkivets annex), huset Södermalmstorg 8 (hörnhuset vid Hornsgatan) och många flera, åtskilliga ännu bevarade i mer eller mindre ombyggt skick.⁶⁵ Även det Hornska palatset vid Fredsgatan i Stockholm och Malla i Estland tillhörde tydligen denna typ.

Redan i början av 1650-talet hade den dock blivit omodern. De nya klassicistiska strömningar efter italienska — framförallt Palladios byggnadsverk — och sedermera franska förebilder, som Jean de la Vallée och Tessin d. ä. förde med sig från sina europeiska studieresor och som redan i mitten av 1640-talet genom det de Geerska palatset vid Götgatan fått sin första representant i Stockholm,⁶⁶ slogo hastigt och fullständigt igenom, även om enkla hantverksmästare ännu långt senare uppförde byggnader och murmästarna i decennier ritade mästerstycken av Häringehusets typ. Det är betecknande för den nya stilens segertåg och makt, att åtskilliga av dessa palats av Häringehusets typ redan efter något eller några decennier byggdes om för att bättre passa i den nya tidens smak. Så skedde exempelvis med Stenbockska palatset på Riddarholmen, och på Häringe revos "gavlarna" och byggdes ett nytt tak, ett säteritak, i slutet av 1600-talet. Och vid Gustaf Horns palatsbygge ute på Kungsholmen, Hornsberg, ändrades de ursprungliga planerna vid mitten av 1650-talet i enlighet med den nya stilens krav.

I regel voro byggnaderna av denna typ av tre våningars höjd. Den översta våningen var festvåningen, i mellanvåningen hade herrskapet sin egentliga bostad och bottenvåningen upptogs av ekonomiutrymmen och lokaler för tjänstepersonalen. I stadspalatsen kunde delar av bottenvåningen utnyttas till butikslokaler eller för andra ändamål. På landet eller ifråga om mera omfattande stadsägor kunde ekonomilokalerna, såsom av ålder brukats, förläggas till särskilda byggnader. I Torstenssonska palatset i Göteborg, fig. 18 och 19, och Häringe var den tredje våningen slopad. Dessa båda byggnader ha sålunda fått en likartad planlösning.

Häringetypen visar en genomarbetad arkitektonisk komposition både i fråga om fasadernas och våningsplanens utformning, en markant skillnad och utveckling i jämförelse med äldre och samtida hustyper i Sverige av ungefär samma storleksordning. Allt tyder sålunda på att den är en skapelse av en framstående byggnadskonstnär. Vem denne varit, ha Häringearkivalierna också lämnat en vink om. I de Klintska breven talas upprepade gånger om att mönstret för bygget vid Häringe skall vara det Ryningska palatset icke endast ifråga om detaljer utan även beträffande proportionerna och utformningen av det hela.

⁶⁵ G. Clemensson och S. T. Kjellberg, Landshövdingeresidens och landsstatshus i Göteborgs och Bohus län, Uppsala 1933, s. 32 ff. ger en sammanställning av några av monumenten av denna byggnadstyp.

⁶⁶ Jfr Nordberg, a. a., Rig 1931, s. 14 ff.

I samband med regleringen för Stora Nygatans framdragande erhöll Erik Ryning i slutet av 1630-talet den stora tomten i kv. Atomena. Bygget igångsattes under 1640-talets första år och stod färdigt 1644.⁶⁷ Den 20 augusti 1641 kvitterade Simon de la Vallée 386 daler smt, som han erhållit av Ryning.⁶⁸ Detta belopp kan knappast ha gällt något annat än ritningarna till det nya palatset i Stockholm. I slutet av november 1642 dog emellertid Simon de la Vallée av skador han ådragit sig i ett slagsmål på Stortorget,⁶⁹ och ledningen av det Ryningska bygget har övergått i andra händer. Den nye ledaren har säkerligen i fråga om åtskilliga detaljer i husets utformning, sådan vi känna den genom 1600-talsbilderna och den ännu i förändrad form bevarade byggnaden, frångått sin företrädares ritningar eller kanske snarare låtit de olika hantverksmästarna arbeta mera självständigt. Portalens och gavelrösternas utformning äro sådana detaljer, som vi ha anledning antaga äro andras verk. Och i de många efterbilderna ha naturligtvis åtskilliga detaljer förändrats.

Den byggnadstyp, som Simon de la Vallée här skapat, skiljer sig ju avsevärt från hans stora projekt till Riddarhuset, vilket var ett palatsbygge av helt annan storleksordning. Men den återgår på samma förebilder inom den franska hugenottarkitekturen. Liksom Ducerceaus Charlaval framför allt är riddarhusprojektets förebild,⁷⁰ finna vi också hos Ducerceau förebilden för Häringetypen. Det är säkerligen Ducerceaus idealplan för en byggnad med ett genomfört korsformigt korridorsystem, som ligger till grund för denna typ.⁷¹

I de olika hantverksmästarnas händer blev fasadutformningen hos de svenska efterbilderna ofta av en mera nederländsk-nordtysk prägel.

Summary

Häringe, a Swedish Castle in the 17th Century. How the building work was organized and directed.

In 1628, Field-marshal Gustaf Horn was granted the estate of Häringe, in Södertörn, lying about 24 miles south of Stockholm. The ancient castle was in ruins, but it was not until after the Westphalian Peace that the work of erecting a new one was begun. It was to Erik Nilsson Klint, keeper of accounts to the Field-marshal and dwelling in the latter's mansion in Stockholm, Fig. 1, that the immediate direction of the work of construction was

⁶⁷ F. Wrangel, *Stockholmiana*, Sthlm 1912, s. 309 f.

⁶⁸ Eichornska samlingen, Kungl. Biblioteket.

⁶⁹ S. Karling, *Simon de la Vallée, Några personalia*, Ord och Bild 1935, s. 401 ff.

⁷⁰ Nordberg, a. a., *Rig* 1931, s. 16.

⁷¹ Återgiven av Lundberg, a. a., s. 97.

confided. Thanks to Klint's correspondence with his lord, we are able to follow the task of erection in every detail.

The clearing of the ground for the foundations, and the blasting away of a mass of rock was started in the early summer of 1651, but it was not before the spring of 1653 that an agreement was entered into with three mastre-bricklayers for the erection of the new house, which was to be two storeys high, in addition to attics and basement. By the end of July, 1653, the beams had been laid above the ground floor and the side walls carried up to the window-openings of the second floor. An agreement had been come to with the master carpenter (the "master builder"), Hans Horn, respecting all the carpentry work and the beams, the framework of the roof, the flooring, etc. A contract had been signed with Johan Kristoffer Swekartz, stonemason, respecting the masonry work, portals, gables, fireplaces, etc. Discussions had taken place respecting the advisability of having the masonry prepared in Gotland or in Esthonia, and negotiations had also been carried on with stonemasons in Stockholm. During the course of 1654 the exterior of the house was finished, and the main part of the interior fittings was put in during this and the following year. Not until the beginning of 1657, however, the same year that saw the death of Gustaf Horn, was Häringe House quite ready for occupation.

The appearance of the exterior is shown by the drawings, Figs. 2 and 3, from about 1660 and 1670. Fig. 2 gives a correcter idea, *inter alia*, of the proportions of the building. The distance from the ground to the cornice of the roof was less than that between this cornice and the top of the gable. There were no quoins. The plinth-work was of sandstone, the portals and the gable ends were oil-washed and the façades whitewashed. The anchorage-ends visible on the fronts were blackened with tar. The deal-shingled outer roof was painted red. The gable-edges and the chimney-pipes were sheathed with copper. The steep roof, with its richly ornamented gables, was already out of date when the house stood ready. At the close of the 17th century, it was entirely rebuilt, being replaced by a new erection which, in its turn, was altered, in 1770, by extensive reconstructions into the existing mansard roof, Fig. 4.

Figs. 5 and 7 show the appearance of the ground floor and the first floor in 1922. Figs. 6 and 8 are reconstructions of the same parts of the house as they appeared originally. The ground floor is characterized by a corridor system. Here lay the "*stora stugan*", or great hall, N:o 11 in Fig. 6, with all certainty the room which was the dining-room. Here, too, were the "guest-room" — "*gäststugan*", N:o 16 — for guests of not quite the highest rank, and a small kitchen, N:o 19. A large kitchen and the other offices were located in special buildings in the yard. In the upper storey lay the

banqueting room, N:o 1 in Fig. 8, together with three state- and guest rooms, N:os 2—4, madam's withdrawing-room and the three dwelling-rooms of the members of the family, N:os 6—8 in Fig. 8.

The fittings of the rooms were extremely simple. Most of the apartments had open fireplaces of hewn stone; some rooms were adorned by frescoes.

Agreements respecting the erection of Häringe House were made, first of all, with the master-bricklayers; then, when the walls had already reached some height, with the master-carpenters and, finally, with the stonemasons. The men in the different professions worked independently of each other. The technical and artistic solution of the question of details was, in great measure, entrusted to the various masters. Erik Klint, the man who kept everything going and who, to a certain extent, directed the building work, did not, however, possess any special qualifications for the task. Building had been managed in the same way all over Sweden for hundreds of years. In general it was the owner himself that directed the work of erection, or else one of the three professional masters undertook this task, in addition to performing his own share of the building labour. In Holland, where similar conditions had prevailed, a new state of things was introduced in the thirties of the 17th century respecting the direction and organization of the building-undertakings of the House of Orange. A director was appointed who was responsible for the whole of the artistic and technical execution of the work of erection. A similar reform was carried out in Sweden by Gustavus II Adolphus the Great, in 1622, when Kaspar Panten was appointed architect and builder at Stockholm Castle. His task was to execute drawings and plans for all building-work and, as "controller", to superintend all kinds of handicrafts appertaining to the building profession. Panten's successors in the office — Simon de la Vallée, Nicodemus Tessin the Elder and Jean de la Vallée — were furnished with the same authority.

It was not easy to carry out a similar organization for private building work in Sweden. Efforts to rationalize work in the building trade met with determined opposition from the different guilds, these being strictly distinct from each other. It fell to the lot of Jean de la Vallée to discover and train suitable and skilful men for the profession of architect. Great was the number of the persons who were appointed by de la Vallée as leaders and draughtsmen, and who enjoyed his tuition in architecture. Most of these men, however, afterwards devoted themselves to work in the Swedish service as constructors of fortifications.

Very many persons have taken part in the erection of Häringe House, but one of them may be said to be the one actually responsible for the style and form of the building. To a great extent, the handicraftsmen themselves

designed the details. Klint, like the experts he employed, Anders Torstensson, a city engineer, and Johan Eriksson, an alderman, greatly influenced the solution of the technical and esthetical problems encountered in the work. Nils Björckman, an engineer, contributed a first and, evidently, very summarily sketched plan. Gustaf Horn, the principal in the whole undertaking, had, of course, a decisive influence in the shaping of the building. He was greatly interested in architecture and made his personality felt in other buildings erected on his estates, e. g., at Vik Castle, Hornsberg and Malla. The necessary condition for obtaining any results from this many-headed and but somewhat slightly-connected co-operation must have been that there existed a type of building, known to all engaged in the handicraft, which was serving as a model for Häringe. This type — we see it, *inter alia*, in the Stockholm mansion belonging to Erik Ryning, Lord High Admiral; in those of Field-marshal, Lennart Torstensson, in the same city and also in Gothenburg, together with one at Ulfunda, Fig. 11—19 had come to the fore at the beginning of the forties of the seventeenth century and, during the decade which followed, had become extremely popular, both in Stockholm and in the provinces. It was probably Simon de la Vallée who designed the Ryning mansion, the erection of which began in 1641, thereby becoming the creator of this type of building throughout Sweden. Just as the prototype of Simon de la Vallée's great project for Riddarhuset ("The House of Knights") in Stockholm is found in Ducerceau's drawings for Charlaval, so, too, do we encounter in Ducerceau the original type of the Ryning Mansion and Häringe House.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Skultuna bruks historia II. Bruksområdet och socknen II. Tillägnad verkställande direktören Erik Falk. Av Sigurd Erixon. Aktiebolaget Svenska Metallverkens förlag, Stockholm 1935. 655 s., 402 bilder. Kr. 35:—.

När man tar Sigurd Erixons tunga och digra andra del av Skultunas historia i sin hand, kommer man först på den tanken, att här kanhända skrivits ett alltför stort serieverk om ett begränsat område, att man låtit ämnet svälla ut och att sådant medtagits, som icke nödvändigtvis hör hit. Men en närmare bekantskap med boken skingrar denna misstro och förbyter den i beundran. Läsaren börjar t. o. m. redan önska att området för Erixons undersökningar varit beläget helst något nordligare, så att hans kunskapsrika och omdömesgilla skriftställarlaster hade omfattat ännu flera olika slags etnografiska företeelser, än vad det funnits möjligheter till i Skultuna socken i Västmanland, vilken hör till de mest avancerade områdena i Sverige.

Det är utan vidare klart, att Skultuna bruks historia II, vars manuskript tillkommit under loppet av närmare tjugو år jämsides med författarens alltför jämnt stigande forskningsverksamhet, är mycket annat än enbart en lokalhistorisk skildring. Den är en modern etnologisk undersökning, i vilken de lokala företeelserna få nödig och märgfyllt kulturhistorisk bakgrund. Dock aldrig alltför vidlyftig. Onödiga jämförelser, etnografiska paralleller, vilka den äldre forskningen så gärna använde, saknas nästan fullständigt. Vid framställningen av bakgrunden och miljön ser man alltid ett strängt historiskt grepp, en omständighet, som är så betecknande för den svenska folklivsforskningen och som under senare tider fört denna till en ledande plats i hela Europa, vilket icke minst just är Sigurd Erixons förtjänst. Utan att gånlost resonera om folkens urhem, om kulturens urelement, om kulturkretsar eller om ändlösa etnografiska paralleller, åtnöjer han sig med att klarlägga den svenska, den nordiska och den europeiska folkulturens särskilda företeasers och kulturnyheters ursprung och utveckling och att efterforska kulturcentra, varifrån nyheterna småningom utbreda sig och tillägnas de särskilda områdena. Allt betraktas i historisk belysning. Folkkulturen är bunden vid tid och rum, och framställningen är då icke längre "tidlös" historieskrivning, såsom den s. k. etnologien i olika länder ofta strävat att vara.

Men en sådan kulturhistorisk-etnologisk undersökning fordrar detaljerat exakta sakkunskaper och omfattande material. Dess oundgängliga grundval bilda omsorgsfulla och möjligast mångsidiga lokalhistoriska materialsamlingar och undersökningar. Det är just Sigurd Erixons energiska verksamhet, som i Sverige lett till allt vidare och allt mera systematisk insamling av undersökningmaterial. Och hans egen "undersökningshemort" och utgångspunkt ha Skultunanejderna varit, vilkas folkkultur, musealiska och arkivaliska material och dokumentala och litterära källor han känner till grund och botten, varför vi även hade skäl att av hans verk vänta bättre resultat än vanligt.

Vi ha icke blivit bedragna i vår förväntan. Inledningarna till många enskilda kapitel äro synnerligen kunskapsrika och vittomfattande och skulle lämpa sig i denna sin form såsom inledningar till kapitel med samma titlar men behandlande även vidsträcktare områden. Vi nämna endast de oss närmast intresserande kapitlen: Fordon och forsling, Byskiften och ägodelning, Byorganisation och arbetets vittomfattande mellersta kapitel, som omfattar över 150 sidor, Lantbruket, i vilket särskilt t. ex. avdelningarna Årder och Plog omfatta en från hela Nordens synpunkt ypperlig och modern undersökning; där intages den ur svensk synpunkt framställda ståndpunkten till de etnografiska frågor, vilka på senare tider råkat under omfattande behandling. Likaså intressant och givande äro de kapitel, som behandla husgeråd, hemslöjd och hantverk.

Vi kunna icke här inlåta oss på enskildheter, då Skultuna bruks historia II är så omfattande och berör så många detaljer. Till följd av sina många underavdelningar har den icke kunnat erhålla samma enhetlighet, som den år 1921 utgivna första delen, vilken innehåller endast områdets bebyggelsehistoria samt kyrkans och socknens organisation. Kort sagt, del II har fullföljt denna undersökning med avseende på de administrativa förhållandena, befolkningens beroende av stat och härad, den sociala strukturen, näringsförhållandena, tekniska hjälpmedel, arbetsliv, hemkultur, levnadsstandard, konstnärlig verksamhet, folkpsykologi, dialekt och befolkningsstatistik. Vid förverkligandet av ett så omfattande program har författaren ofta varit tvungen att formligen hasta från en sak till en annan. Däremot ha undersökningarna av själva brukssamhället med herrgården och verkstäderna, mässingens tillverkning och förädling till manufaktur och dennas försäljning och spridande över Norden ännu ej behandlats. De första och andra delarna stå alltså som viktig bakgrund och miljöskildrande förutsättning för den egentliga brukshistorien och ha sålunda kunnat bilda ett betydelsefullt etnografiskt verk.

Skultuna bruks historia I och II ha redan hunnit bliva en modellprestation, som befruktat lokalhistoriska undersökningar. Även i Finland, där lokalhistorisk forskning och författande av sockenhistorier upplever en högkon-

junktur, ser man ofta Erixons Skultuna bruks historia citeras och användas som förebild. Vi antaga, att så är förhållandet jämväl i Sverige.

Ett särskilt omnämmande med tacksamhet förtjänar Svenska Metallverken och dess styrelse, som genom åstadkommande av begynnelseedelarna av en sådan enastående fabrikshistoria, vilken fordrar stora utgifter, har givit bevis på det för svenska industrimän säregna kultursinnet.

Kustaa Viikuna.

Galtabäcksbåten och tidigt båtbyggeri i Norden. Av Philibert Humbla och Lennart von Post. Göteborgs Kungl. Vetenskaps- & Vitterhetssamhälles handlingar. Femte följen, Ser. A, Band 6, N:o 1. Göteborg 1937. Kr. 7:—.

Med Humblas arbete, som bär undertiteln "Förhistoriskt klinkbygge. Galtabäcksbåten och dess rekonstruktion", få vi för första gången en verklig sammanställning av hela det förhistoriska båtmaterialiet. Humbla besitter betydande kunskaper, förvärvade genom fördomsfria forskningar, och är genom sitt praktiska umgänge med båtar på ett mindre vanligt vis förtrogen med det — vetenskapligt sett — känsliga och ömtåliga material han behandlar.

Först granskar förf. material och källor. Han skiljer med rätta gravbåtarna från bruksbåtarna. Ätminstone de norska gravbåtarna synas byggda just för gravsättningen. De förete "vissa primitiva, gammaldags och dyrbara drag", beroende på att de "givits en viss kultisk anstrykning". De få kända förhistoriska bruksbåtarna däremot äro mindre kostbara och mera funktionellt utförda. Det är ej utan betydelse, att denna distinktion göres. "Lika litet, som man vill tro, att människor *bott* i pyramiderna, skall man tro, att man drivit sjöfart i Osebergs- eller Gokstadskeppen", har Humbla något drastiskt uttryckt sig vid ett tillfälle. Dessa skepps dokumentariska värde är därför ej förringat; de äro i det konstruktiva äkta båtar. De skilja sig dock från bruksbåtar som exempelvis likvagnar från vanliga vagnar. — Båtar kunna mindre än något annat tidsbestämmas efter stil eller konstruktion. Enorma förskjutningar i tid och konstruktionsstadier äro för dem karakteristiska. Ett utvecklingsstadium kan genom lokala betingelser bli fastlåst, då det fyller det föreliggande behovet. Detta förklarar exempelvis ökstockens användning fram till vår tid.

Humbla klarlägger två serier, som utgått ur den enkelt urholkade ekstocken. Den förra går över olika stabiliseringsförsök fram till den byggda ekan med platta stävspeglar, den andra till kölbåtar och de spetsgattade klinkbyggena.

Den springande punkten i hans slutledning beträffande utvecklingen till klinkbyggen är den tunna ökstockens utspänning med spänträn, inläggande

av spant och förhöjningen med skvättbord. Redan Sirelius tangerade denna lösning av problemet, men han tog i sin forskning aldrig steget fullt ut. Tyvärr har Humbla icke känt till en liten, rikt illustrerad uppsats av Eino Nikkilä, betitlad "Satakuntalaisen palko- eli haaparuuhen valmistus" (Om tillverkningen av kanot- eller aspstamsbåtar i Satakunta), som otillgänglig och okänd gömmer sig undan den europeiska forskningen i tidskriften "Satakunta", årg. 10. Här får man bevittna, hur ur den runda aspstammen hugges ett skal i form som en ärtbalja, som efter basning i elden spännes ut med käppar, varefter en serie avpassade spant insätts och sidorna förhöjas med en skvättgång.¹ Av särskilt intresse är att se, huru bordhalsarna sluta ett kort stycke in från stävnockarna. Konstruktionen är principiellt identisk med det av Humbla hypotetiskt antagna stadium, av vilket han vill se Hedesundabåtarnas vindor som ett relik. Spantens förekomst i båtar förrän dessa byggas med bord är av största betydelse. Åtskilliga författare ha velat göra gällande, att spanten äro det primära, och att båthuden, innan denna utfördes av bord, skulle ha gjorts av skinn eller bark. Vissa primitiva båtars sömmade bord, bänstlade till spanten, ha verkat som incitament. Shetelig synes styrkt i denna uppfattning av Hjortspringsbåtens breda och ytterst tunna bord. Humbla förkastar helt denna hypotes under påpekande av att skinnbåtar ännu aldrig påvisats inom det behandlade området och att av barkbåtar föreligger ett enda och dessutom tvivelaktigt fall. Han menar, att man utan att tillgripa det som icke finns kan ordna det faktiska i en begriplig kedja. Utan tvekan är det Humbla, som härvidlag står på fasta marken. Teoretiskt kan man tänka sig möjligheten, att de med spant utrustade ökstockarna lånat dessa element från redan utbildade och alltså spantade klinkbyggen, men en sådan möjlighet måste dock vara och förbli helt teoretisk.

De i bordveden utsparade klamparna, till vilka spanten bändes, utbildades redan på ökstockstadiet för att skänka minsta möjliga anliggningsyta trä mot trä närmast för att hindra röta. De kvarstå som arv, dyrbara i tillverkning, i tidiga bordbyggda farkoster och som relik i vikingatidens gravskepp. Humbla lämnar serier av klara schemata och påvisar med deras hjälp, hur det är möjligt att gruppera det faktiska materialet i utvecklingsstadier. Ställer man den spantade och med spänträn utspända ökstocken och en sådan förhöjd med en skvättgång, upp till vilken ej spanten nå, å ena sidan och jämför dessa med å andra sidan exempelvis Nydambåten och sedan Osebergsskeppet, igenkänner man utan svårighet de förras grundelement i de senare. Ökstockarnas tunna stockska har uppdelats i bord. I Nydambåten har dessutom tillkommit den långskeppsstöttande äsingen och de mindre betydelsefulla

¹ Jfr även I. Manninen, Zur Ethnologie des Einbaumes, Eurasia septentrionalis antiqua I, Helsingfors 1927, s. 1 ff.

balkstöttorna. I Osebergsskeppet har skvättgången ytterligare växt och uppdelats och därtill stöttats med knä mot balkarna. Det egendomliga livhultet på övergången mellan botten och sida är den ombildade äsingen. Anmärkningsvärt är, att de reliktskt uppträdande, i bordveden ännu utsparade klamparna blott förekomma mellan botten och spant, men däremot ej mellan sidor och knän. Detta drag visar Osebergsskeppets konservatism eller snarare arkaism.

Sirelius och andra ha i de bordbyggda båtarnas köl velat se den förkrympta resten av ökstocken. Humbla igenkänner *hela* stockskalet — men uppdelat i bord och ej blott påbyggt med bord. Kölen är ett bord, bottenbordet, som allt mer och mer fått övertaga en del av längskepps förstärkningen och därigenom gjorts relativt högre och smalare, så att den slutligen i moderna byggen med spunning blivit en kantställd bräda från att ursprungligen ha varit en liggande. Rasbokilsbåten, som ännu har kölbord med en utanpå fastnaglad stråkköl, med sina få och breda och dessutom kupiga bord, sina få spant och sin saknad av skvättbord² erinrar ännu starkt om en i bord uppdelad, spantad ökstock.

Kölen är klinkbåtens omistligaste del och har därför skänkts största omsorg under utvecklingens gång. Därunder har den genom sitt eget förstärkande fått övertaga sin nya funktion att stötta hela båten längskepps och även fått övertaga segelstöttningen därigenom, att den ökat lateralplanet.

Vid övergången från ökstock till bordbyggda båtar har bordhalsarnas laskning till stäven erbjudit stora svårigheter. Den av en stock upphuggna stäven (Hjortspring), ärvd ur stockbåten, har övergått i de huggna vindorna, som mottagit bordhalsarna och förenat dem med stäven. Understundom kunde vissa bord få avsatser, som i sig upptogo mellanliggande bords halsar (Ohra I och Äskekärr m. fl.). I den ännu opublicerade Ingaröstäven³ äro alla bordhalsarna upphuggna ur grova ämnen och ha därigenom fått sin bukt, men blott varannan hals ligger an mot stäven med sned fasning; de övriga ha utsparade läppar, genom vilka järnaglar injagats. Vindor av olika slag förekomma ännu i modern tid, men redan i Nydambåten har stäven spunningar för bordhalsarna. I denna gamla båt har alltså redan stävproblemet lösts slutgiltigt, i andra avseenden är den ytterst primitiv.

Orsaken till att klinkningen blivit förhärskande teknik i Norden vill Humbla se däri, att borden äldst "syddes" samman. Syning på kravel är mindre lämplig. Synästen kunde fyllas med beck, men tätning med injagade pinnpluggar, som även låste sömmen, är känd som relik, och förf. anar i dessa pluggar ursprunget till klinknaglarna av trä eller järn. Näten i sydda båtar tätades

² Ett antal borrhål i översta bordets kant kunna ha tjänat som fäste för ett löstagbart skvättsskydd i någon form.

³ Uppställd i Sjöhistoriska Museets Sjöfartsavdelning.

med inlägg av tvinnade eller vävda spånadsämnen. Förekomsten av liknande inlägg än i dag i naglade nåt bör uppfattas som primitiv kvarleva. Bordläggningen i förhistoriska farkoster är primitiv även i annat hänseende. Ännu i Osebergsskeppet är botten och sida distinkt skilda av livhultet, i Galtabäcksbåten är uppdelningen ej lika skarp fastän iakttagbar (livhultet har förvandlats till ett vanligt bord + balkvägare). Vändgången i slaget, som karakteriserar moderna klinkbyggen, har man ej hunnit fram till under förhistorisk tid. Det är ytterst bordkanternas fasning (vändgången har fasning i båda kanterna), som ännu fattas. Man kunde ej utan fasningens hjälp resa eller lägga borden efter behov, vilket försvårade formbehandlingen. Först sedan en friare behandling av bordvägens formning uppnåtts kunde borden själva övertaga större delen av skrovets styvning (långskeppsstötning). Uppdelningen i botten och sidor med antingen äsing eller livhult inne i bordvägen kunde först då bortfalla, och tvärskeppsförstärkningen "spant för botten, knä för sidor och balkar tvärs" kunde minskas.

Av forntidens få kända bruksfarkoster, som alla bevarats i form av vrak, är ingen fullständig. Särskilt gäller detta Galtabäcksbåten. Av denna återstod så mycket, att den i huvudsak kunde rekonstrueras. Tyvärr saknades bägge stävarnas övre delar. De egenartat utformade inholten och kölen kunna dock säkert bedömas. Kölgångarna ligga fritt an mot kölens huggna vinglister men äro naglade till bottenstockarna. Mellan dessa och kölgångarna ligger kölen fastklämd och har själv blott midskepps naglar till bottenstockarna. I denna bräckliga, men fjädrande förbindning vill Humbla se en åtgärd för att skona den ännu ej fulländade kölen — båtens mest svårersättliga del — från bräckning vid farkostens släpande över land. Ett kölsvin med grepp om bottenstockarna ökade stötningen långskepps. Mastspåret med sitt stötningssystem anger, att segel brukats, men tyder också på en lång utveckling, innan denna komplicering uppnåtts. Mastfisk saknas, beroende på att balkarna sänkts och omvandlats till på kölsvinet vilande tvärsålar. Dessa torde ha varit underlag för durkar, på vilka lasten vilat. Roddtofter och årfästen saknas, men Humbla förutsätter ett fåtal par bunkårer. Galtabäcksbåten bör ha varit en lastdryg och sjövärdig farkost, huvudsakligen framdriven med segel, som emellertid vid behov kunde makligt ros fram med några långa bunkårer. Båten bör ses som en representant för äldre folkvandringstidens handelssjöfartsmedel. Genom v. Posts geologiska tidsbestämning framgår, att den hör hemma i mitten av första årtusendet e. Kr.

Humblas avhandling är en fredligt formad vidräkning med åtskilliga in- vanda föreställningar, tillkommen för att klara upp begreppen och termerna samt framlägga undersökningsresultat. Därvid har det för honom varit nödvändigt att reagera mot det, som metodiskt sett är obevisat eller ohållbart. Den är ett krafttag och en hälsosam uppruskning, och den ger oss för första

gången möjligheten att skönja en organiskt sammanhållen utvecklingsgång. De problemlösningar, han kommit till, torde ock i huvudsak bli bestående. Arbetet har förelegat i manuskript sedan november 1935. Vid publiceringen 1937 erfar man, att B. Färöyvik i Bergen även har ett manuskript liggande för tryckning, där han är inne på liknande lösningar.

Gunnar Jonsson.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Revisionsberättelse.

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för år 1936 få härmed avgiva följande berättelse.

Vi hava genomgått och granskat de under året förda räkenskaperna och funnit dessa verifierade och riktiga. Den i styrelseberättelsen intagna översikten över räkenskaperna, inkomster och utgifter omslutande 11.944:57 kronor, tillgångar och skulder vid årets slut omslutande 1.976:42 kronor, överensstämmer med räkenskaperna.

Med anledning av vår granskning får vi föreslå, att föreningen med uttalande av tacksamhet beviljen styrelse och skattmästare ansvarsfrihet.

Stockholm den 10 maj 1937.

K. E. Sahlström.

Axel Ekström.

Föreningens höstsammanträde 1937.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sitt sista sammanträde för året fredagen den 10 december å Carlton Hotel, varvid landsantikvarien fil. d:r Philibert Humbla, Gävle, höll föredrag om *Det gamlas bevarande och det nyas ans i Gästrikland och Hälsingland*.

Inledningsvis betonade talaren, att det var nödvändigt att känna till det man skall syssla med inom ett område, varför inventeringarna och fältundersökningarna i övrigt äro förutsättningar för att man skall kunna nå några goda kulturminnesvårdande resultat. I Gästrikland är i detta avseende betydligt mera gjort än i Hälsingland. Dylika fältarbeten äro i hög grad beroende utav ett samarbete mellan centralmuseerna, landskaps- eller läns museerna och hembygdsföreningarna ute i bygderna.

Hembygdsföreningarna äro ju fullständigt fristående organisationer, som sköta sitt som de vilja, och det gäller att få föreningarna att arbeta med en eller annan specialitet, som de kunna orka med och som berör en väsentlig sida av bygdens livsföring. När det gäller gårdsanläggningarnas utformning måste man inom föreningarna veta vad man vill ifrån början, så att

man ej ställer till svårbotlig skada genom att lägga en byggnad eller flera så, som de ej böra ligga inom en anläggning, vilken har till uppgift att upplysa om byggnadssättet under gamla tider.

Utvecklingen på landsbygden betyder i våra dagar ingenting mindre än en omvälvning av mångt och mycket. Här gäller det att söka forma det nya och länka förändringarna av det gamla så, att dessa företeelser bliva så goda som möjligt, kunna fylla uppgifterna i nutiden och även bestå som något värdefullt i framtiden. De tre huvudfrågorna härvidlag äro den nya arkitekturen, vägarnas framdraging genom landskapen och ett effektivt naturskydd. Genom kurser för byggmästare har man försökt förena traditionell anda med moderna krav, och ett samarbete har etablerats med länets hushållningssällskap, Samfundet för hembygdsvård och den hembygdsförening, hos vilken kursen hålles. På landshövding Lübecks initiativ har en vägkulturkommitté tillsatts, och denna samarbetar med rapportörer från hembygdsföreningarna. Naturskyddet hör delvis till vägfrågorna, men här fordras för övrigt en noggrann inventering, vars resultat kunna delgivas allmänheten.

Det är slutligen ganska viktigt att genom ett intensivt upplysningsarbete söka stävja försäljningen av ortsbetonade antikviteter och deras export till andra trakter och främmande miljöer. Detsamma gäller om att varna folk för att ge sig på att måla om eller på annat sätt förändra gamla, värdefulla möbler, bonader och annat. Detta kan lämpligast ske genom praktiska kurser, som kunna hållas antingen ute i bygderna eller i landskapsmuseerna, vilkas magasin rymma lämpliga demonstrationsobjekt. Man kan därigenom påtagligt visa, vad som skall göras, hur en nödvändig restaurering skall ske och hur den ej får försiggå.

Museerna i landskapen vilja verka som centrala punkter genom kurser, föreläsningar och utställningar och stå i närmaste arbetsgemenskap med hembygdsföreningarna och deras större eller mindre friluftsmuseala anläggningar. Det gäller i både Hälsingland och Gästrikland att realisera stora arbetsprogram, som i sig rymma såväl fornminnesvårdande problem som försök till goda lösningar av allt det nya, som bryter fram.

Efter supén lämnade Nordiska museets styresman professor *A n d r e a s L i n d b l o m* en kåserande skildring av *Nordiska museet på världsutställning i Paris 1937*. Utställningen var inrymd i det nya Trocadéromuseet. I introduktionshallen representerades de olika svenska provinserna dels genom prov på deras gamla textilkonst, huvudsakligen ryor, dels genom fotografiska förstoringar av karakteristiska landskapsbilder. Utställningen i övrigt, som i huvudsak omfattade textilier, målningar och möbler, koncentrerade sig i övrigt kring Skåne, Dalarna och Norrbotten. I fråga om den nordsvenska kulturen åskådliggjorde utställningen motsättningen mellan den bofasta befolkningen och de nomadiserande lapparna. Talaren avslutade sin redogörelse med att

återge några av de entusiastiskt berömmade uttalanden, som kommit utställningen till del i den internationella pressen. Till utställningen har utgivits en illustrerad katalog *Folklore de Suède* under redaktion av föredragshållaren och med bidrag av tjänstemän vid Nordiska museet.

*

Till direktör *Axel Wenner-Gren*, som genom ekonomiskt stöd möjliggjort tryckningen av intendent *Tord O:son Nordbergs* uppsats om *Härings slotts byggnadshistoria*, frambäres vördsamt tack av tidskriftens redaktion.